

חוסנה של החברה הערבית בישראל במשבר הקורונה

אפרים לביא, מאיר אלרן, ח'דר סואעד, שמואל אבן

חוסנה של החברה הערבית בישראל במשבר הקורונה

אפרים לביא, מאיר אלרן, ח'דר סואעד, שמואל אבן

בהשתתפות:

יוחנן צורף, ג'וני עיסא, איאד סנונו, מורן דיטש

המכון למחקרי ביטחון לאומי

המכון למחקרי ביטחון לאומי, המשלב בתוכו את מרכז יפה למחקרים אסטרטגיים, הוקם בשנת 2006. למכון שתי מטרות מוצהרות: הראשונה היא לערוך מחקרים בסיסיים בנושאי הביטחון הלאומי של ישראל, המזרח התיכון והמערכת הבינלאומית, וזאת על פי אמות המידה האקדמיות הגבוהות ביותר, והשנייה – לתרום לדיון הציבורי ולעבודת הממשל בנושאים שנמצאים, או ראוי שיימצאו, בראש סדר היום הביטחוני של ישראל. קהלי המטרה של המכון למחקרי ביטחון לאומי הם דרג מקבלי החלטות, מערכת הביטחון, מעצבי דעת קהל בישראל, הקהילה האקדמית העוסקת בתחומי הביטחון בישראל ובעולם והציבור המתעניין באשר הוא.

המכון מפרסם מחקרים שלדעתו ראויים לתשומת הלב הציבורית ושומר על מדיניות נוקשה של אי-משוא פנים. הדעות המובעות בפרסומים הן של המחברים בלבד, ואינן משקפות בהכרח את העמדות של המכון, של נאמניו או של האישים ושל הגופים התומכים בו.

חוסנה של החברה הערבית בישראל במשבר הקורונה

אפרים לביא, מאיר אלרן, ח'דר סואעד, שמואל אבן

בהשתתפות:

יוחנן צורף, ג'וני עיסא, איאד סנונו, מורן דיטש

פברואר 2021

מזכר 208

The Resiliency of the Arab Society in Israel During the Covid19 pandemic

By Ephraim Lavie, Meir Elran, Khader Sawaed and Shmuel Even

With the participation of
Yohanan Tzoreff, Jony Essa, Iyad Snunu and Moran Deitch

המכון למחקרי ביטחון לאומי (חברה לתועלת הציבור – חל"ץ)

חיים לבנון 40

ת"ד 39950

רמת-אביב

תל-אביב 6997556

דוא"ל: info@inss.org.il

אתר המכון: <http://www.inss.org.il/he>

ISBN: 978-965-92858-0-8

כל הזכויות שמורות © פברואר 2021

עורכת לשון: מרים מילשטיין

הביאה לדפוס: נעם רן

עיצוב גרפי: מיכל סמו קובץ ויעל ביבר, המשרד לעיצוב גרפי, אוניברסיטת תל אביב

עיצוב הכריכה: יגאל טליאנסקי (INSS)

דפוס: דיגיפריט זהב בע"מ

תוכן העניינים

7	הקדמה
9	מבוא לחוסן חברתי
13	החוסן החברתי בישראל
17	החברה הערבית בישראל בראיית החוסן החברתי
17	א. רקע חברתי-כלכלי
19	ב. חוסן חברתי – מרכיבי עוצמה
23	ג. חוסן חברתי – מרכיבי חולשה
27	הפעולות לבלימת התפשטות נגיף הקורונה ביישובים הערביים
27	א. האתגרים בגיוס הציבור למאבק במגפה
29	ב. ההתמודדות עם משבר הקורונה בגל הראשון
32	ג. ההתמודדות עם משבר הקורונה בגל השני
36	ד. התמודדות מזרח ירושלים עם משבר הקורונה בשני הגלים
41	התמודדות החברה הערבית עם משבר הקורונה – ההיבט הכלכלי
41	א. המצב הכלכלי הבסיסי של החברה הערבית
45	ב. השפעת המגפה על מצבה הכלכלי של החברה הערבית
48	ג. תפיסת החברה הערבית את מצבה הכלכלי בתקופת הקורונה
49	ד. מדיניות הממשלה כלפי החברה הערבית בתחום הכלכלי
50	ה. משמעויות ההיבט הכלכלי
53	מעורבות כוחות הביטחון ביישובים הערביים
53	א. מערכת היחסים בין הציבור הערבי לבין כוחות הביטחון
54	ב. פעולות כוחות הביטחון ביישובים הערביים בימי הקורונה
57	ג. שיתוף הפעולה של החברה הערבית והנהגתה עם כוחות הביטחון
61	התמודדות החברה הערבית עם משבר הקורונה – ממצאי סקר
61	ממצאי סקר המכון למחקרי ביטחון לאומי

67	מסקנות והמלצות מערכתיות
68	א. צעדים נדרשים עם התמשכות המשבר
69	ב. המלצות בתחום החוסן החברתי
70	ג. המלצות בתחום הכלכלי
70	ד. המלצות בתחום הפעלת כוחות הביטחון
72	ה. מסקנות ותובנות ברמה הלאומית
75	ביבליוגרפיה
81	הערות

רשימת הלוחות

43	לוח 1: תוצאות סקרי פיזה בתחום מבחני אוריינות במדעים (2018-2006)
43	לוח 2: תוצאות סקרי פיזה בשלושת תחומי האוריינות (2018-2006)
	לוח 3: סקר פיזה 2018 בישראל – ממוצע ציונים לפי מעמד חברתי-תרבותי-כלכלי
44	לוח 4: היחס בין שיעור המועסקים במרץ-מאי 2020 לשיעורם בתקופה המקבילה ב-2019 באוכלוסיית ישראל, לפי עשירונים
45	לוח 5: מספר הנרשמים החדשים בשירות התעסוקה
46	לוח 6: שיעור האבטלה בחודש יוני 2020 (אחוזים)
46	לוח 7: אבטלה בישראל בחודש יוני 2020 (אלפים)
47	לוח 8: ערבי ישראל: שיעור ההשבתה במשקי בית נשואים, לפי הכנסה חודשית (אלפי ₪, בציר ה-X)
47	לוח 9: תפיסת האוכלוסייה הערבית את מצבה הכלכלי – ממצאים משלושה סקרי למ"ס 2020
49	

הקדמה

המשבר המשולב – הבריאותי, הכלכלי, החברתי, הממשלי והפוליטי, שמחוללת מגפת הקורונה, אינו פוסח על שום קבוצה בחברה הישראלית, ובכלל זה הציבור הערבי, והוא גורם לפגיעה מתמשכת בתפקודה. מבחנה של החברה נמדד ביכולתה להכיל את המגפה, לתפקד, לפחות באופן חלקי, כל עוד היא נמשכת, וכן ביכולתה להתאושש מהמשבר ולשוב לתפקוד מלא כאשר המגפה תחלוף והמשבר יסתיים. לציבור הערבי, שהוא כחמישית מאוכלוסיית המדינה, מאפיינים חברתיים-כלכליים ייחודיים המשפיעים על התמודדותו עם האתגר הקשה של נגיף הקורונה, ועם השלכותיו האפשריות לטווח הקצר ולטווח הארוך.

בעבודת המחקר הזאת מובאים סקירה וניתוח של התמודדות הציבור הערבי בישראל עם משבר הקורונה. על בסיסם נוסחו המלצות למקבלי ההחלטות בנוגע לדרכים היעילות ביותר שבאמצעותן אפשר לסייע לציבור הערבי להתמודד עם המשבר המשולב. נתוני התחלואה בקורונה בקרב הציבור הערבי משתנים במהירות רבה. התנודות האלה מקשות לקיים מעקב שוטף, ולא פחות מכך להסיק מסקנות מערכתיות בנוגע לחוסנה של החברה הערבית בתקופת המשבר. נראה שמסקנות ברורות כאלה יתאפשרו רק לאחר תום המשבר, כאשר תהיה פרספקטיבה מספקת לבחינה מעמיקה של הנתונים ושל משמעותם.

המחקר מתבסס מהבחינה התיאורטית על התפיסה של חוסן חברתי (حصانة اجتماعية) כפי שבאה לידי ביטוי במשברי חירום קודמים בישראל ובמדינות דמוקרטיות אחרות – בהתאם לייחודיותו של המשבר הנוכחי.

עריכת המחקר התאפשרה הודות למלגה מיוחדת של משרד המדע והטכנולוגיה.

תודתנו למשרד על ייזום התכנית למתן מענקים לחקר סוגיות שונות הנוגעות להתמודדות עם משבר הקורונה.

מבוא לחוסן חברתי

המונח "חוסן" (resilience) נהיה שגור מאוד מאז התקפת הטרור המכוננת של אל-קאעידה על ארצות הברית בספטמבר 2001. מאחר שמזכר זה מתמקד בתחום החברתי, יש לציין שהמונח "חוסן" קשור הן לתחום האישי והן לתחומי הכלכלה, האקולוגיה והתשתיות. השילוב של כל אלה עם החוסן החברתי משקפים את החוסן לאומי. המונח "חוסן חברתי" (societal resilience) הוא בעיקרו מטאפורה¹ להגדרות רבות שהוצעו למכביר בשנים האחרונות.² ההגדרות האלה, ברובן, מצביעות בניסוחים מגוונים על יכולתה של (כל) מערכת חברתית, החל באדם הבודד, עבור דרך הקבוצה, הארגון והקהילה וכלה בלאום, להתמודד עם הפרעה (מתמשכת או אקוטית) קשה באמצעות הכלה גמישה, לקיים בצילה רציפות תפקודית סבירה, ולהתאושש ממנה במהירות לתפקוד ברמה שלפני האירוע, או אף לרמה גבוהה יותר.³ שאלת המפתח בנוגע לרמת החוסן החברתי היא עוצמת ההפרעה עצמה, ולא פחות מכך חומרת השלכותיה על המערכת הנפגעת. לפיכך, מערכת חברתית תהיה בעלת חוסן גבוה אם תכיל את ההפרעה הקשה בצורה שתאפשר לה לנהל את תפקודה ברמה מינימלית סבירה בעת המשבר. כלומר, למלא את הפונקציות ההכרחיות שלה (בשגרת חירום), ובעיקר אם תצליח להתאושש במהירות מהמשבר (bounce back) ולתפקד ברמה גבוהה בתחומי הליבה שלה, ואולי אף ברמה גבוהה מזו שאפיינה את תפקודה לפני האירוע (bounce forward).

מערכת שלא תצליח להתאושש היא בעלת חוסן נמוך. מערכות שונות בעלות חוסן שונה יגיעו בקבועי זמן שונים לרמות מגוונות של תפקוד. על פי ההגדרה המקובלת הזאת, החוסן החברתי בא לידי ביטוי ב**יכולת של מערכת** להתגבר על ההשלכות של **הפרעה** (או של אסון) – היוצרת בהכרח צמצום ניכר, ובדרך כלל מיידי, של רמת ה**תפקוד** של המערכת, ולזנק מחדש בקבועים משתנים של זמן ושל מרחב לרמה חדשה של תפקוד. בשני העשורים האחרונים נוצר גוף (קורפוס) ענק ומגוון של ספרות מקצועית העוסקת בפרשנויות הדיסציפלינריות של החוסן מכל היבטיו, בגורמים התורמים לו, בצורות הביטוי המעשי שלו, במדידתו ובהערכת משקלו בכלל הכלים המערכתיים לניהול שקול של אסונות המוניים, הן אסונות טבע והן אסונות מעשי ידי אדם. בהיות מושג החוסן

משול לתבנית להתייחסות פרקטית לניהול הפרעות קשות, אפשר לזהות בספרות שלוש גישות עיקריות ליישום בשטח של תפיסת החוסן: הגישה הצרה, הממוקדת בהכנת הכלים שיאפשרו ניהול אלמנטרי של המערכת בניסיונות המאתגרות של משבר או חירום; הגישה הפונקציונלית, המתמקדת בהשקעה ציבורית מקדימה בהיבטים ארגוניים, תשתיתיים וחברתיים רחבים לצורך היערכות מקדימה וכוללת להתמודדות מוצלחת עם אסונות או עם מצבי חירום רלוונטיים (לפני האירוע, במהלכו ולאחריו); והגישה המרחיבה, לפיה טיפול הוליסטי מקדים במרכיבים החברתיים, הכלכליים והתשתיתיים של המערכת במסגרת אסטרטגיה ליצירת מארג של איכות חיים, של קיימות ושל צמיחה – כזה האמור לתמוך בעת הצורך גם בניהול של מצבי חירום.⁴ הגישות האלה מייחסות חשיבות לתרומה של כמה גורמים בולטים להעצמה ולמיצוי של החוסן החברתי, ובהם:

א. **היערכות ומוכנות מקדימה** של המערכת הנידונה לתרחישים רלוונטיים של הפרעות קשות.⁵ ההיערכות והמוכנות האלה מבוססות על מודעות מצבית (situational awareness); על קבלת החלטות בהתאם לרמת הסיכון למערכת; על תכנון ועל תקצוב של הפעולות הנדרשות כדי להגן על המערכת מפני ההפרעה, או לפחות כדי להפחית את נזקה. ברור שככל שהמערכת תהיה מוכנה יותר להפרעה, כך יגבר הסיכוי להפחית את נזקה, ולכן גם להתאוששותה המהירה יותר ולהגעתה לרמה גבוהה יותר של תפקוד. גם ההפך הוא נכון באותה המידה.

ב. **מנהיגות**. הספרות העוסקת בחוסן החברתי מייחדת מקום מרכזי לתרומתה של המנהיגות המקומית,⁶ כולל מנהיגות של קהילות כפריות⁷ ומנהיגות לאומית,⁸ ולקשר ביניהן. למנהיגות מתקשר האמון של הציבור שבהנהגתו.⁹ ההיקש המתבקש הוא שככל שהמנהיגות היא יותר מכילה (inclusive), כך היא מצופה לגייס מידה גבוהה יותר של אמון בה ממרכיבי המערכת. המצרף של אלה נחשב לתורם חשוב לחוסן החברתי.

ג. **הון חברתי** של המערכת הנידונה. בין הבולטים העוסקים בכך הוא Daniel Aldrich המנתח בכתביו¹⁰ שלושה מנופים מקובלים למיצוי החוסן החברתי: **הון חברתי מחבר** (bonding), המבטא את הקשר בין אנשים הדומים אלה לאלה מהבחינה האתנית, הדתית והתוך-קהילתית. אלה הם הקשרים הנפוצים ביותר, במיוחד בקהילות ובארצות עניות, וביכולתם לסייע לאנשים הן בעיתות שגרה והן בעיתות משבר, גם אם אין בהם כדי להבטיח הזדמנות להתקדמות ולשיפור תנאי החיים. **הון חברתי מגשר** (bridging) הוא הקשר בין אנשים השונים אלה מאלה במובנים רבים. הם עשויים לבוא ממדינות שונות או להשתייך למעמדות שונים. כשמדובר בקהילות, ההתייחסות בקבוצה הזאת היא לקהילות מקהילות שונות

שלהן יש מכנה משותף – גיאוגרפי או אתני או דתי. **הון חברתי מקשר** (linking) מחבר בין אנשים וקהילות לבין בעלי סמכות וכוח, למשל בין מנהיגים מקומיים לבין מנהיגים ומוסדות ממלכתיים. קשרים כאלה הם נדירים יותר, אך טומנים בחובם את ההזדמנות להשיג משאבים חיצוניים רבים יותר מן המקומיים.¹¹

תפיסת החוסן היא חלק ממה שאמור לשמש בסיס לאסטרטגיה הוליסטית של ניהול הפרעות קשות ואסונות המוניים. אסטרטגיה כזאת, על פי הספרות, מורכבת משני מכלולים עיקריים: האחד עוסק בהתגוננות אקטיבית מפני ההפרעה עצמה (האובייקט), וכולל מנופים למניעה או לדחייה של ההפרעה ולהפחתת נזקיה. האחר עוסק בטיפול בנפגעי ההפרעה (הסובייקט), וכולל מנופים לניהול המערכת בעקבות ההפרעה ולקידום ההתאוששות לקראת השיקום.

אסטרטגיה כוללת כזאת אמורה לספק מסגרת קונספטואלית למתן פתרון לאסונות טבע (כגון רעידות אדמה, מגפות וצונאמי), ולפגיעות שהן מעשי ידי אדם (כגון מלחמות, פעולות טרור וזיהום תעשייתי). האסטרטגיה הזאת מבוססת על התפיסה המכונה "כל הסיכונים" (All hazard approach)¹² ושלפיה יש לייחס חשיבות פחותה למקור ההפרעה (שכן קשה לבלום אותו), ולעומת זאת יש לייחס חשיבות רבה להשלכות ההפרעה בשטח, שכן אותן קל יותר לנהל. בדיוק במסגרת הזאת טמונה חשיבותה של תפיסת החוסן. עם זאת, במבחן המציאות בעולם ובישראל עדיין רחב מאוד הפער בין הדיון התיאורטי בסוגיית החוסן לבין היישום של תפיסת החוסן, הלכה למעשה, בשטח למרות מס השפתיים המשולם לה.

החוסן החברתי בישראל

כאמור, החוסן קשור במהותו להתמודדות עם הפרעות קשות או עם אסונות המוניים. יישום תפיסתו בישראל הוא ייחודי במערכת העולמית בשני היבטים עיקריים הקשורים זה בזה. האחד הוא מאפיין מרכזי של המדינה עוד קודם להקמתה ובמשך יותר ממאה שנים: היותה נתונה בקונפליקט אלים ומתמשך עם הסביבה הערבית בכלל ועם העם הפלסטיני בפרט. הקונפליקט הזה מחולל הפרעות ביטחוניות קשות, מתמשכות ומגוונות בצורתן ובהיקף נזקיהן למרקם המדינתי של ישראל. מתקיים בו מתח נמשך בין ההפרעות ונזקיהן לבין יכולת ההתמודדות עם האתגר ויכולת הצמיחה של המדינה על בסיס חוסנה הלאומי. ההיבט האחר הוא האופי הביטחוני המובהק (עד להתפרצותה של מגפת הקורונה ב־2020) של ההפרעות האלה, מה שהפך את החוסן לסוגיה ביטחונית מובהקת. עם זאת, לפחות לכאורה, הגישה הישראלית דוחקת למעשה לשוליים את יישומה של תפיסת החוסן, ומעניקה את הבכורה לכלים הצבאיים הפיזיים, ולכן הם שמובילים בעליל את תבנית ההתמודדות.

העיסוק המערכתי בסוגיית החוסן החל בישראל כבר בתחילת שנות ה־80 של המאה הקודמת, עם הקמת המרכז לשעת חירום (כיום מרכז משאבים)¹³ בקריית שמונה. את המרכז הקים פרופ' מולי להד כדי לתת מענה אזרחי לתושבי קו העימות בצפון, שסבלו מהתקפות הטרור הפלסטיני מדרום לבנון. אז אומנם עדיין לא דובר על "חוסן", אולם מרכיבים מרכזיים של תפיסת החוסן כפי שמוכרים לנו כיום, גובשו ופותחו במרכז הזה כדי לאפשר לחזית האזרחית להתמודד עם ההפרעות הביטחוניות. הגורם הממשלתי שעיצב, פיתח והוביל במשך השנים את המודלים לקידום החוסן החברתי בישראל הוא משרד הרווחה באמצעות השירות לעבודה קהילתית. יישום המודלים שגובשו נעשה בשטח בתבניות מגוונות, על פי הצרכים והמגבלות התקציביות, בשיתוף פעולה בין משרדי ממשלה רלוונטיים, כולל רשות החירום הלאומית (רח"ל) ופיקוד העורף, ובאמצעות הרשויות המקומיות.

במסגרת הזאת פועלים בישראל שני מערכים עיקריים העוסקים בקידום החוסן החברתי-קהילתי:

א. מרכזי החוסן הקהילתיים¹⁴ הפזורים עתה בעיקר בעוטף עזה וכן ביהודה ובשומרון, ברמת הגולן ובנגב (לאוכלוסייה הבדווית) ומופעלים על ידי הקואליציה הישראלית לטראומה.¹⁵ מרכזי החוסן מממשים תפיסה טיפולית קהילתית פרואקטיבית שמדגישה את החוזקות, המשאבים, התרבות של מוכנות והעזרה ההדדית.

ב. צוותי חוסן וחירום יישוביים או שכונתיים¹⁶ שבהם מתנדבים שהם בעלי תפקידים המתגוררים ביישוב ומפעילים קהילתיים שהוכשרו הכשרה בסיסית כיצד לנהל מצבי משבר וחירום בתיאום עם גורמים מקצועיים ביישוב ובמועצה ובסיועם ולהגיש עזרה, ככל הנדרש, בתחומים שונים על פי הצרכים ליחידים, למשפחות ולקהילה.

למרות ההצלחות המתועדות של המנגנונים החינוכיים האלה, הפרופיל הנוכחי של ההיערכות הממוסדת בשטח לקידום החוסן החברתי בישראל הוא נמוך מאוד, בוודאי אל מול הצרכים. זאת משלל סיבות, שאולי החשובה בהן היא הרחקת היישום של תפיסת החוסן ממרכז השיח הביטחוני הרווח ומארגז הכלים של הממסד הביטחוני, למעט יוצאים מהכלל מעטים. עיקר המערך האזרחי העוסק בחוסן נמצא, כאמור, בעוטף עזה, שם נצבר ניסיון רב שנים בהתמודדות עם טרור. מהניסיון הזה עולה לא רק נחיצות קיומם של המנגנונים האלה, אלא גם תרומתם הרבה לחוסן של הקהילות במקום אל מול הפרעות קשות, מגוונות ומתמשכות. בעשרים השנים האחרונות התברר בצורה מובהקת כי הדגשתו של מרכיב החוסן החברתי וההשקעה המקומית בו יצרו בפועל יכולת התמודדות אזרחית גבוהה מאוד עם האתגר הביטחוני. היכולת הזאת באה לידי ביטוי בשימורה של רציפות תפקודית ראויה לציון, ויותר מכך, ביכולת להתאושש במהירות ואף להתרחב בעקבות המשברים התכופים עד כדי יצירת צמיחה כלכלית, דמוגרפית וחברתית מרשימה דווקא על הרקע של איומי הטרור.¹⁷

הלקח הברור מכך הוא הצורך בפריסה רחבה של מנגנונים שבונים ומשמרים חוסן חברתי בכל הארץ, או לפחות באזורים בסיכון גבוה (כמו גבול הצפון, שם היו מנגנונים כאלה, אך בוטלו ברבות השנים עם השיפור במצב הביטחוני). הצורך במנגנונים האלה הוא לא רק בהקשר הביטחוני הצר, אלא כפי שהוכח באחרונה במגפת הקורונה, גם בתרחישי אסון מפתיעים או צפויים כמו רעידת אדמה קשה. הצורך בכך ברור, הניסיון קיים, התורה מגובשת בחלקה, אולם ההכרה בחשיבות העניין מעטה. המדינה קופצת את ידה התקציבית ומונעת את הרחבת המערך, אף שהצורך לפתח את החוסן החברתי בארץ נובע לא רק מהאתגרים הביטחוניים.

המצב הזה משמש עדות ברורה לסדרי העדיפויות של המדינה בנוגע לחוסן החברתי. למרות הדיבורים הרמים על חשיבותם של החוסן החברתי ושל החוסן הלאומי בכלל,

ובהקשר של שימור החזית האזרחית וההגנה עליה מפני טרור בפרט, ממשלת ישראל מעניקה עדיפות מוחלטת למנגנוני ההגנה הצבאיים ה"קשים". המקרה היחיד שבו הכירה המדינה בחשיבות העניין וקידמה באופן ממשי את החוסן החברתי הוא בעוטף עזה. כך, בעקבות מבצע "צוק איתן" (2014) החליטה הממשלה להקצות תקציבים ייעודיים ניכרים לקידום החוסן החברתי בעוטף עזה, ותרומתם של אלה אכן הייתה משמעותית.¹⁸

ככלל אפשר לומר כי לישראלים הייתה רמת חוסן חברתי גבוהה למדי הנמדדת מאז הקמת המדינה ביכולת להתאושש במידה ניכרת לאחר אירועים מכוננים של הפרעות קשות – רובן הגדול עקב מלחמות כמו מלחמת העצמאות, מלחמת יום הכיפורים והאינתיפאדה השנייה. הניסיון המצטבר בעמידה מול הפרעות קשות, בעיקר ביטחוניות, מוביל להשפעה טובה על רמת החוסן החברתי. עם זאת, בשל היותה של ישראל מדינה הטרוגנית מאוד יש להביא בחשבון שקבוצות שונות מתאפיינות ברמות שונות של חוסן חברתי, ויש להניח שהחוסן הלאומי הכולל מושפע יותר מהקבוצות החלשות מאשר מאלה החזקות.

משבר הקורונה חשף את ישראל לאתגר חדש של משבר שאינו ביטחוני, המחייב יכולת התמודדות המתבססת על חוסן חברתי ברמה גבוהה. בהעדר מחקר אמפירי בנושא הזה, אפשר להתרשם מהנתונים כי מאז פרץ המשבר המשולב הבריאותי, הכלכלי והחברתי, עקב התפרצות התחלואה מנגיף הקורונה, החוסן החברתי בישראל מאתגר מאוד וככל הנראה נמצא בנסיגה. המשבר הפוליטי שבו מצויה ישראל זה כשנתיים מעצים מאוד את המשבר המשולב, הפוגע בחוסן החברתי. הביטויים העיקריים להפחתת החוסן החברתי בישראל עקב משבר הקורונה הם הנפילה החדה באמון הציבור במערכת השלטונית ובשירות הציבורי, תנועת המחאה הציבורית נגד ראש הממשלה והתחושה הרווחת של התפוררות הסולידריות החברתית. זו מתבטאת בעיקר במה שנראה עתה כמתיחות אם לא כמאבק בין קהילות שונות, עם אינטרסים ותפיסות עולם מקוטבות. תופעות אלה ואחרות מעלות שתי שאלות נוקבות:

- (א) באיזו מידה מאפשר החוסן הלאומי הפחות בישראל רציפות תפקודית במהלך המשבר והתאוששות מהירה מהמשבר המשולב לאחר מציאת פתרון לבעיה הבריאותית?
- (ב) האם יש הבדלים משמעותיים ברמת החוסן החברתי בין האוכלוסיות השונות בישראל, ומה ניתן לסכם בעניין זה על אודות הציבור הערבי? זו השאלה העיקרית שאיתה מתמודדת עבודה זו.

החברה הערבית בישראל בראיית החוסן החברתי

א. רקע חברתי-כלכלי

חוסן חברתי אמור לשמש מסגרת תפיסתית (קונספטואלית) לכל חברה וקבוצה באשר הן. הנחת היסוד היא שככל שקבוצה מסוימת היא בעלת חוסן גבוה יותר, כך היא תתאפיין ברמת שיתוף פעולה וברמת שילוביות גבוהות ואפקטיביות יותר בתוכה, וכן עם הקבוצות האחרות. שילוב הערבים במדינה, בחברה ובכלכלה, ויכולתם לתפקד במצבי חירום, הם נדבך חיוני בבניית החוסן הלאומי הכולל ובחיזוק כושר העמידות של המדינה והחברה בפני איומים פנימיים וחיצוניים. זהו אתגר המחייב את המדינה ליצור מערכת יחסים תקינה ושוויונית בין הרוב היהודי לציבור הערבי, לגשר על הפערים הכלכליים הניכרים הקיימים בין ערבים ליהודים, למנוע מצב של עוני בין־דורי שבו ילדים נאלצים לסייע לפרנסת המשפחה ולוותר על רכישת השכלה, ולנקוט מדיניות אקטיבית אשר תמנע ניכור הציבור הערבי מהמדינה וממוסדותיה. כל זאת, למרות הרקע ההיסטורי והפוליטי המאתגר והגזענות הרווחת בחלקים של הציבור היהודי ובלי להתעלם מכך.

החברה המוסלמית, הדרוזית, הנוצרית והצ'רקסית בישראל (להלן "החברה הערבית") היא כ־21 אחוזים מתושבי המדינה (כולל מזרח ירושלים). אוכלוסייה זו מתגוררת ב־134 יישובים בעלי רמת צפיפות מגורים גבוהה (מתוך 1,187 יישובים): 112 מהם מאוגדים ב־77 רשויות מקומיות, 25 נמצאים בשטח השיפוט של מועצות אזוריות יהודיות, ושני יישובים נמצאים ברשויות מקומיות יהודיות (היישוב תרשיחא הנמצא בשטח השיפוט של רשות מעלות־תרשיחא, והיישוב עכברה הנמצא בשטח השיפוט של עיריית צפת).

החברה הערבית פיתחה עם השנים הסתגלות גוברת לרוב היהודי שלצידו היא חיה, לאחר שעברה כברת דרך ארוכה של התנסות חברתית ותרבותית עימה, הקושרת אותה למדינה ולקבוצת הרוב בתחומי חיים רבים. למרות ההחרפה שחלה ביחסי המדינה והרוב היהודי עם הציבור הערבי, משקלן של מגמות ההשתלבות של הערבים בחברה ובכלכלה בישראל נותר המרכיב המכריע שמשפיע על יחסם למדינה. כך, בצד המשך

המאבק לשוויון, מצד אחד, ובצד יוזמות חקיקה דוגמת "חוק הלאום" וביטויי שनाה וגזענות בחברה היהודית, מצד שני, נמשכו והתקדמו תהליכי ההשתלבות של הערבים בתחומי החיים השונים במדינה.¹⁹

במשך השנים חלה עלייה ברמת החיים של הערבים בישראל, גם אם בקצב איטי, בהשוואה לרוב היהודי, וכן ניכרת התקדמות בתחומים כגון החינוך, ההשכלה הגבוהה והתעסוקה. אף כי רבים מקרב הערבים עדיין מועסקים במקצועות פיזיים כגון בניין וחקלאות,²⁰ הם משולבים בשוק העבודה הישראלי גם בתחומי עשייה שונים בחינוך, בשירותי הבריאות ובמשרדי הממשלה. יש גם ניצנים של התרחבות למרחבי היזמות העסקית, כולל בתעשיות המתקדמות. כך גם מתפתח בהדרגה במגזר העסקי במדינה האמון בכדאיות ההשקעה בחברה הערבית.

בחברה הישראלית יש כיום מציאות של קרבה ומגע על בסיס יום-יומי בין יהודים לערבים, אשר ממלאת תפקיד מכריע בהבניית היחסים החברתיים בין הקבוצות, אף יותר מכוחם של מנגנוני המדינה. כך, באזורי מפגש ציבוריים כגון קניונים ומרכזי קניות גדולים, פארקים וחופים, יש סוגים שונים של שיתופי פעולה בין שתי החברות. למקומות אלה יש, לעיתים, מאפיינים המנטרלים את הזהויות הלאומיות והמפגשים שבהם יוצרים שגרה של יחסי עבודה ומסחר, ודינמיקה חברתית המובילה להומניזציה של האחר.²¹ הניסיון מראה שבעת אירועים חריגים (כמו מלחמה) חלה אומנם האטה בפעילויות אלו באזורי המפגש, אך לא מתרחש מצב שבר, השיקולים הכלכליים (עבודה, פרנסה, צריכה) גוברים וניכרת חזרה לשגרה בחלוף האירוע החריג.²²

השתלבותם של ערבים בתחומי עבודה לצד יהודים יצרה במקרים רבים מציאות שבה ערכים מקצועיים הפכו לנורמת ההתנהגות הקובעת את היחסים ביניהם. יחסי אמון נבנים בין יהודים לערבים העובדים בצוותא, כשהם משתפים פעולה ומסייעים זה לזה במילוי תפקידיהם ללא הבדל דת ולאום. תופעה זו מוכרת בעיקר בבתי החולים בישראל, שם המציאות היום-יומית היא מודל לחברה שפועלים בה גם מנגנונים מלכדים ומאחדים לצד הפיצול והמתחים הלאומיים והדתיים. כך, בצד הסכסוך הלאומי הנמשך, על מטעניו האידאולוגיים ומשקעי האיבה הכרוכים בו, מקיימות שתי החברות, היהודית והערבית, קשרי גומלין בתחומים רבים, ומנהלות שגרת חיים במרחב קיומי משותף. קשרים אלה מושתתים על אינטרסים הדדיים, ויש להם היבטים כלכליים, חברתיים, פוליטיים, תרבותיים ופסיכולוגיים. אלה משפיעים בתורם על תודעתן של החברות ותורמים להכרה הדדית ולייצוב היחסים ביניהן.

עם זאת, החברה הערבית בישראל, אף שהיא שווה פורמלית בפני החוק ובעלת זכויות אזרחיות שוות כאוכלוסיית הרוב היהודית, עדיין מבחינות שונות היא קבוצה חברתית מודרת ומופלת ללא שוויון אזרחי מלא. היא סובלת מאפליה ממוסדת הבאה לידי ביטוי בחלוקה לא-שוויונית של משאבים ושל תקציבים, ובשיעור העסקה נמוך

בשירות הציבורי ובהתיישבות. החברה הערבית סובלת גם מאפליה חברתית לא ממוסדת הבאה לידי ביטוי בתופעות בחיי היום-יום כגון היתקלות בסירובים בתהליך חיפוש עבודה, התנגדות למגורים ביישובים יהודיים, הגבלת כניסה למקומות בילוי ובידור ושימוש בביטויים גזעניים כלפיה. למרות המציאות הזאת החברה הערבית נמנעה במשך השנים מאלימות פוליטית והביעה את מחאתה, לרוב, בדרכים בלתי-אלימות. בשנים האחרונות הסתמנה הבנה של הממשלה בנוגע לחשיבות בהשקעה תקציבית ניכרת כדי לצמצם את הפערים וכדי לאפשר פיתוח של הכלכלה במגזר הערבי. גובשו ואושרו שורה של תכניות ארוכות טווח, בהן תכנית החומש 922 לפיתוח החברה הערבית ותכנית 1480 להעצמה ולחיזוק כלכלי-חברתי של היישובים הבדואים בצפון. רוב תכניות הפיתוח יושמו הלכה למעשה, והביאו להתחלה חשובה של שינוי חיובי.²³ בחינת חוסנה של החברה הערבית בהקשר של היערכותה ושל יכולתה לתפקד במצבי חירום מעלה שמתקיימים בה מרכיבים התורמים לחוסן ברמה גבוהה, בצד מרכיבים המאפיינים רמת חוסן נמוכה.

ב. חוסן חברתי – מרכיבי עוצמה

צמיחת מעמד הביניים החדש ומעורבותו החברתית

מעמד הביניים בחברה הערבית נמצא בהתפתחות מתמדת בשני העשורים האחרונים. הדבר בא לידי ביטוי בהגירה של צעירים משכילים לערים הגדולות;²⁴ בעלייה בשיעור הרופאים – מ-35 אחוזים (אחוז אחד מכלל הרופאים בישראל) בשנת 1970 ל-3,736 רופאים בשנת 2015 (11 אחוזים מכלל הרופאים)²⁵ ולכ-6,000 רופאים בשנת 2020 (כ-15 אחוזים מכלל הרופאים בארץ); בעלייה בשיעור העובדים הערבים בצוותי הרפואה מאחוזים בודדים לחמישית מסך עובדי הצוותים הרפואיים במדינה כיום; בעלייה בשיעור השופטים משבעה שופטים ליותר מ-50 שופטים כיום;²⁶ בעלייה בכמות עובדי ההייטק הערבים מ-300 בשנת 2000 ל-6,400 בשנת 2018.²⁷ שיעור הצעירים בוגרי בתי ספר תיכוניים הוא כ-64.6 אחוזים בשנת 2018 לעומת שבעה אחוזים בלבד לפני חמישה עשורים.²⁸ כ-25 אחוזים מבוגרי התיכונים הערביים מסיימים לימודיהם ובידם תעודת בגרות הפותחת בפניהם את הדלת להשכלה גבוהה (לעומת כ-45 אחוזים מהבוגרים היהודים). שיעור הסטודנטים בלימודי תואר ראשון הוא 11 אחוזים, בתואר שני תשעה אחוזים ובתואר שלישי – שלושה אחוזים. במוסדות להשכלה גבוהה ניכרת עלייה מתמדת בנוכחותן ובשיעורן של נשים ערביות צעירות. בעשור האחרון אף ניכרת עלייה בשיעור הסטודנטיות הערביות לתארים מתקדמים. שיעור הנשים הערביות שנבחרו בבחירות האחרונות לרשויות המקומיות שווה ל-40 אחוזים מכלל נבחרות הציבור בכל ההיסטוריה של הציבור הערבי בישראל מקום המדינה. ב'רשימה המשותפת'

המורכבת מארבע המפלגות הפוליטיות המרכזיות בחברה הערבית, יש ארבע נשים מתוך 15 חברי הכנסת של הרשימה.

קבוצות אלו מרכיבות כיום את מעמד הביניים הערבי החדש. העלייה והצמיחה של המעמד הזה הושפעו משלושה גורמים עיקריים: המאפיינים הדמוגרפיים-חברתיים-תרבותיים של החברה הערבית בישראל, שינויים מבניים בכלכלה הישראלית, גם כחלק מהכלכלה הגלובלית, ומדיניות ממשלות ישראל. השילוב בין שלושת הגורמים האלה קובע את הזדמנויות ההשכלה, התעסוקה והיוזמה, ומשפיע על פוטנציאל הניעות בחברה הערבית בישראל. בנסיבות אלה התפתח מעמד ביניים בעל מאפיינים חברתיים ותרבותיים ייחודיים, הכולל כרבע מבתי האב הערביים בישראל.²⁹ כך, למרות הדימוי הנפוץ של החברה הערבית כחברה כפרית, והדימוי העצמי הקולקטיבי של מרבית מחבריה כחברה כזו, ניכרות בה תמורות מרחיקות לכת מבחינה חברתית-כלכלית, חברתית-תרבותית ובהיבט של רמת העיור בה.³⁰

החברה הערבית בישראל היא חברה פעילה החותרת לחולל שינוי במצבה. העלייה המתמדת בשיעור המשכילים בקרבה (נשים וגברים) היא אחד הגורמים העיקריים לשינויים ולתמורות המתחוללים בתוכה. מעמד הביניים החדש שהחברה הצמיחה מתוכה הוא בעל שאיפות וציפיות לרמת חיים גבוהה יותר, וביחד עם רשת ענפה של עשרות ארגוני חברה אזרחית הוא מוביל כיום את התהליכים החברתיים, התרבותיים, הכלכליים והפוליטיים הרחבים שחווים חבריו.

צמיחת ארגוני החברה האזרחית

ארגוני חברה אזרחית החלו לקום באמצע שנות ה-70 כדי להיענות לצרכים קולקטיביים דחופים ולהשפיע על מדיניות הממשלה. כך למשל, הוקמו גופים כגון "ועד ראשי הרשויות הערביות" (1974), "הוועד הארצי להגנה על האדמות הערביות" (1975) וכן "ועדת המעקב העליונה של הציבור הערבי בישראל" (1982), שהוקמה כמסגרת-על של הגופים השונים לריכוז ולתיאום פעילותם.

שיעורם של הארגונים האזרחיים הערביים הרשומים עלה בהתמדה מראשית שנות ה-80, ובעיקר בשני העשורים האחרונים, והגיע כיום לכ-4,000 בקירוב (מתוך כ-48 אלף ארגונים אזרחיים ללא כוונות רווח במדינה).³¹ חלקם חילוניים ובעלי תפיסות אזרחיות ומקצתם ארגונים קהילתיים בעלי תפיסה דתית שמרנית. הראשונים (החילוניים) מקדמים את זכויות החברה הערבית באמצעות אסטרטגיות של סנגור ושל שתדלנות מול המדינה, ונשענים על שיתוף זכויות האדם והאזרח. הארגונים פועלים לפתח ולהעצים את האוכלוסייה הערבית ולהגן על זכויותיה הבסיסיות אל מול המדינה בתחומים כגון חוק, תכנון, דיור, חינוך ותקשורת, ולתרום לרווחת החברה הערבית בישראל. כך למשל, הארגונים האזרחיים קיבלו על עצמם להוביל את המאבקים נגד המדינה

להגנה על זכויות היסוד של החברה הערבית, ובין היתר הקימו ועדות עממיות לטיפול בזכויות על הקרקע בנגב ובזכויות בנייה ופיתוח בערי המשולש והגליל.³² לעומת זאת, הארגונים הדתיים שהוקמו ביוזמת התנועה האסלאמית, הרואה בפילנתרופיה ובצדקה עמוד תווך חשוב, הם קהילתיים באופיים ומקדמים שיח חברתי-קהילתי ועוסקים בהגשת שירותים.³³ ארגונים אלה ממלאים את החלל שהותירו המדינה והרשויות המקומיות בעיקר בתחום השירותים החברתיים, ומסייעים למשפחות קשות יום. בין היתר הם מספקים שירותים כגון חינוך טרום בית ספרי, מעונות לנזקקים, מוסדות חינוך מיוחד, מעונות יום ומועדוני ספורט.³⁴

ארגוני החברה האזרחית פועלים על בסיס מקומי, אזורי וכלל-ארצי, ומציגים מודל חדש של פעילות פוליטית. צמיחת הארגונים היא בבחינת שינוי יסודי ביחס למצב ששרר בחברה הערבית בעבר. שינוי זה מבטא התעוררות בקרב צעירים וצעירות לפעילות אזרחית אקטיבית. אלה עושים שימוש בבקיאותם במדיה הדיגיטלית וברשתות החברתיות כדי לאתגר את מדיניות הממשלה בתחומים שונים, בעיקר בתחום הקרקעות והתכנון, השירות האזרחי, הבניית הזהות הלאומית ועוד. השינוי מן העבר מבטא גם מעבר מהישענות על המפלגות הפוליטיות כזירת פעילות עיקרית, להתארגנות אזרחית שבמהותה היא חופשית יותר לקידום מטרות חברתיות, תרבותיות ופוליטיות. ההתארגנות הזאת אינה כבולה לחוקים המגבילים את חברי הכנסת, ולכן אנשיה יכולים לנקוט עמדות אופוזיציוניות וביקורתיות יותר כלפי המדינה. השימוש הנרחב שעושים הארגונים האזרחיים ברשתות החברתיות מאפשר להם לקדם פעילות אזרחית ולהגביר את השפעתם על הציבור הערבי ועל תודעתו מחוץ למסגרת המפלגות הפוליטיות, שהירביות וחוסר ההסכמה העמוק ביניהן מגבילים ומשתקים את יכולת הפעילות שלהן.³⁵

פעילות הארגונים האזרחיים היא מרכיב חיוני עבור החברה הערבית, שרובה מוחלש מבחינה חברתית וכלכלית וסובל ממדיניות של הדרה פוליטית ושל אפליה בהקצאת משאבים מצד המדינה, כאמור. רשת הארגונים האזרחיים מעצימה את החברה הערבית. הארגונים מקיימים שיתופי פעולה ביניהם ורמה גבוהה של פעילות אזרחית שבאה לביטוי בכנסים, בעצרות, בפרסומים, במחאות, בעצמות, בשתדלנות במוסדות המדינה ועוד. כל אלה מעצימים את החברה האזרחית הערבית ומגבירים את חשיבותה במרחב הציבורי הישראלי. פעילות הארגונים משקפת יכולת ונכונות של בני החברה הערבית לפעול במשותף כדי להשיג יעדים כלל חברתיים ביעילות יתר ובתוך כך לחזק את הסולידריות הפנימית.³⁶

הארגונים האזרחיים הם "הון חברתי" (social capital) חדש המאפשר לחברה הערבית לפעול במסגרת החוקית של המדינה, באמצעות האליטות והרשויות החברתי, הן כדי לתבוע שינוי במדיניות כלפיה, והן כדי להיאבק בכוחות ימניים ושמרניים בציבור

היהודי המתייצבים נגדה. ההון החברתי שנצבר בחברה הערבית מאפשר לקדם שיח פוליטי ואזרחי מאתגר, להעמיד את המדינה בפני מבחנים ערכיים ומוסריים בעלי משקל, לקדם את האינטרסים שלה בצורה יעילה יותר ולהשיג את יעדיה לשינוי מצבה ומעמדה במדינה. הארגונים הפכו לגורם של התפתחות והעצמה, ולסוכן לקידום תהליכי דמוקרטיזציה בחברה הערבית.³⁷

עם זאת, ארגוני החברה האזרחית הערבית סובלים מחולשות בסיסיות. כמות העמותות והארגונים האזרחיים בחברה הערבית קטנה במידה ניכרת בהשוואה לאלה הפועלים בחברה היהודית, יחסית לגודל האוכלוסייה. כך למשל, מקרב ארגוני החברה האזרחית בישראל העוסקים ברווחה רק מיעוט קטן (7 אחוזים) פועל בחברה הערבית, אף שהיא כחמישית מכלל האזרחים בישראל. עקב כך גישתם של אזרחים ערבים לשירותים חברתיים מצומצמת.³⁸ הסיבה לכך נעוצה, בין היתר, בעובדה שהחברה הערבית נשענת על מקורות תמיכה אחרים בתחום הרווחה, כגון המשפחה המורחבת וארגוני צדקה דתיים.³⁹

התנדבות צעירים לשירות לאומי-אזרחי

בעשור החולף נרשמה עלייה מתונה בתחום התנדבותם של בני החברה הערבית ובנותיה לשירות הלאומי-אזרחי. זאת, למרות עמדתה של המנהיגות הפוליטית הערבית המתנגדת להתנדבות במסגרת הזאת בטענה שהשירות הוא מעין "דלת אחורית" לגיוס הנוער הערבי לשירות הצבא.⁴⁰

לפי נתוני רשות השירות הלאומי-אזרחי, כ-5,000 צעירים ערבים משרתים כיום בשירות לאומי.⁴¹ רוב הצעירים מוצבים ביישוביהם ועוסקים בסיוע לאוכלוסייה המקומית בתחומים שונים, ובכך תורמים לחוסן החברתי הקהילתי. לפי השר שלום ג'רבי, מי שהיה ראש רשות השירות הלאומי-אזרחי, "רוב מוחלט של המתנדבים בחברה הערבית (כ-75 אחוזים) תורמים למען קהילתם ולמען החברה שבה הם חיים. המתנדבים [לא נשלחים] למקומות שאינם חפצים לשרת בהם, והכול נעשה מתוך בחירה אישית מלאה של המתנדבים. השירות המוצע הוא בראש ובראשונה בכפריהם ובעריהם, בסיוע לאוכלוסייה המקומית שממנה צמחו המתנדבים עצמם. יתרה מכך, גם אלה שאינם מתנדבים ביישוביהם (כ-25 אחוזים) מתנדבים בחלקם הגדול למען האוכלוסייה הערבית".⁴²

לצעירים הערביים פתוחה הדרך להתנדבות גם בשירותי הרווחה במסגרת שירות לאומי-אזרחי. כדי להקל את תהליך השירות, הרחיבו כמה עמותות את תחום פעילותן כך שיכלול את צעירי החברה הערבית, כגון עמותת "שלומית", עמותת "בת עמי" וכן "האגודה להתנדבות". העמותות שבמסגרותיהן נעשית פעולת ההתנדבות מציעות מגוון תחומי התנדבות.⁴³

- חינוך – בתי ספר יסודיים, בתי ספר על-יסודיים, גני ילדים.
- בריאות – קופות החולים, טיפות חלב, בתי חולים.
- האוכלוסייה המבוגרת – קשישים, מועדוני יום לקשיש בכל יישוב ועיר.
- חינוך לא פורמלי – פעילות א-פורמלית בשעות הצהריים ואחר הצהריים במתנ"סים, במועדוני נוער ובמתקנים של הנוער העובד והלומד.
- הדרכה – העברת פעילויות והדרכות בית ספריות בנושא מניעת אלימות וזהירות משימוש בסמים ובאלכוהול.
- ביטחון – השתלבות בצוות המנהלה במשטרה, בכיבוי אש ובשירות בתי הסוהר.

משרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים מפעיל מתקציבו מתנדבים הפועלים ברשויות המקומיות בתחומי הרווחה השונים (כגון: בעלי מוגבלויות, ילדים בסיכון, נוער מנותק, אזרחים ותיקים) וכן בעמותות רווחה בתפקידים שונים כגון חלוקת סלי מזון וחלוקת תרופות לנוזקים. המתנדבים במסגרת הרשות לשירות לאומי-אזרחי זוכים בקורס לתגבור בשפה העברית ובהטבות שונות בתחום הלימודים (קורס פסיכומטרי מסובסד ועזרה בשכר לימוד), ומשפרים את סיכוייהם בהמשך דרכם לרכישת השכלה גבוהה ולהשתלבות בחברה הישראלית ובשוק העבודה.⁴⁴

התנדבות הצעירים לשירות זה תורמת לחוסן החברתי והלאומי, גם אם במידה מוגבלת. הדבר משקף רצון שקיים בקרב הדור הצעיר לשותפות ולמעורבות בתחומי החיים השונים בחברה הישראלית, על אף האפליה הנמשכת כלפיו. כ-85 אחוזים מהם משתלבים בתום השירות במעגל העבודה.⁴⁵

ג. חוסן חברתי – מרכיבי חולשה

מצב סוציו-אקונומי נמוך⁴⁶

יש פערים בין החברה הערבית לבין אוכלוסיית הרוב היהודית כמעט בכל תחומי החיים:

1. **רמת השכלה נמוכה** – רמת החינוך בקרב החברה הערבית בישראל נמוכה בהשוואה לאוכלוסייה היהודית, הן במספר שנות החינוך והן במספר האקדמאים ביחס לאוכלוסייה. לפי נתוני השנתון הסטטיסטי לישראל (2019), שיעור בעלי השכלה גבוהה בחברה היהודית (+16 שנות לימוד) בשנת 2018 הוא 31.9 אחוזים, לעומת 14.9 אחוזים בחברה הערבית.⁴⁷ נוסף לכך, רוב בני החברה הערבית מתמקדים במעט תחומים אקדמיים, כגון רוקחות וחינוך.
2. **שיעור השתתפות נמוך בכוח העבודה** – שיעור המועסקים הערבים נמוך בהשוואה לאוכלוסייה היהודית, ובעיקר במידה רבה בשל השתתפות נמוכה של נשים ערביות בכוח העבודה (פירוט בחלק הכלכלי בהמשך). בקרב המשתתפים בשוק העבודה יש פערים בשכר לעומת היהודים, משום שהחברה הערבית מתאפיינת בעיקר במשלחי

יד פיזיים, הנמצאים בחלקו התחתון של סולם השכר. תחום ההייטק ועבודות המצריכות רמה גבוהה יחסית של השכלה נפוצים פחות בחברה הערבית, בעיקר עקב רמת השכלה נמוכה בהשוואה להשכלה באוכלוסייה היהודית. רק מעטים מוצאים את דרכם לשירות הציבורי.

3. **מגזר עסקי בלתי־מפותח** – המגזר העסקי הערבי מורכב מעסקים ומחברות קטנות, בעיקר בענפי המסחר והבינוי ומתאפיין במיעוט שטחי מסחר ותעסוקה ביחס לאוכלוסייה היהודית. שלושה רבעים מהעסקים הערביים ממוקמים באזור הצפון.
4. **תשתיות בלתי־מפותחות ועוני רחב** – רוב האוכלוסייה הערבית מתאפיינת במצב חברתי־כלכלי ירוד ומתגוררת ביישובים המאופיינים בתשתיות כלכליות ופיזיות לא מפותחות יחסית ובצפיפות מגורים גבוהה. שיעור המשפחות הערביות העניות מתוך כלל המשפחות העניות בישראל גדול פי 2.5 ויותר משיעורן היחסי באוכלוסייה.
5. **בריאות הציבור: ריבוי מחלות רקע** – האוכלוסייה הערבית סובלת יותר ממחלות רקע מאשר החברה היהודית. המחלות הכרוניות הנפוצות ביותר בקרבה הן סוכרת ולחץ דם, הקשורות לתחלואה חריפה יותר בקורונה.⁴⁸ נתון זה בצירוף תנאי הצפיפות ואורח החיים של החברה הערבית (התקהלויות המוניות באירועים משפחתיים ודתיים), מעלה את הסיכון לריבוי בכמות החולים הקשים והמתים עקב נגיף הקורונה.

חולשת הרשויות המקומיות

ככלל, היישובים הערביים מתאפיינים במצב חברתי־כלכלי ירוד ובשיעורי עוני ואבטלה גבוהים, המגבילים את יכולתן של הרשויות המקומיות להרחיב את גביית המיסים המוניציפליים ולהגדיל את תקציביהן באמצעות הכנסות עצמיות.⁴⁹ המחסור החמור באזורי תעשייה ומסחר פוגע קשות בפוּטנציאל גביית המיסים של הרשויות המקומיות הערביות, וכפועל יוצא מכך נגרמת פגיעה בהיקף השירותים שהן מספקות ובאיכותם, בעיקר בתחומים חברתיים, כגון חינוך פורמלי ובלתי פורמלי, רווחה ובריאות. המשבר התקציבי הביא לכך שבאחת מכל חמש רשויות ערביות כיהנה במשך השנים ועדה ממונה מטעם שר הפנים (להשוואה, רק באחת מכל 25 רשויות מקומיות יהודיות כיהנה ועדה ממונה).⁵⁰

בשנים האחרונות נרשמה התקדמות מסוימת בעשייה הממשלתית לחיזוק הרשויות הערביות המקומיות. מדובר בשורה של צעדים (במרכזם תכנית החומש 922 לשנים 2016–2020) שנועדו להרחיב את רמת הפיתוח הכלכלית והפיזית של הרשויות. צעדים אלה כללו בעיקר הקצאת תקציבים למען תכנון, פיתוח תשתיות ביו, הקמת מבני ציבור, פיתוח תשתית תחבורתית וכן שדרוג ופיתוח אזורי תעשייה ותכניות תעסוקה וקידום מיזמים בתחום החינוך והרווחה. בפועל היה ביצוע חלקי של תכנית החומש:

- בתחום ההשכלה הגבוהה הושגו היעדים להעלאת שיעור הסטודנטים הערבים באוניברסיטאות לתואר ראשון, שני ושלישי; הושגו היעדים של מבחני המיצ"ב; נרשמה ירידה בשיעור הנשירה מבתי הספר ונוצלו התקציבים שיועדו להכשרה ולהסמכה של מורים.
- בתחום התשתיות קודמו מיזמים (פרויקטים) הקשורים לסלילת כבישים; יישובים חוברו לתחבורה ציבורית; בוצעו מיזמים להקמת מערכות תברואה ולחיבור יישובים לרשת הביוב; הוזרם סיוע תקציבי לארגוני חברה אזרחית.
- ברשויות המקומיות קודמו מיזמים כלכליים; הוקמו אצטדיונים ומגרשי כדורגל מודרניים; נפתחו תחנות משטרה חדשות; נוספו עשרות משרות בשירות אזרחי לתנועות הנוער הפועלות בחברה הערבית.
- יושמו מיזמים שונים לשילוב נשים בשוק העבודה, לרבות באמצעות מרכזי הכוון התעסוקתי והקמת מרכזי עידוד תעסוקה, ובאמצעות הקצאת תקציבים להקמת 35 מרכזי יום לילדים.

עם זאת, רמת ההכנסה של הרשויות הערביות היא עדיין מהנמוכות בארץ, ומשליכה על יכולת ההוצאה הכספית שלהן לצורך הענקת שירותים לרווחת האוכלוסייה. מצבן הכלכלי הרעוע של הרשויות המקומיות הערביות מקשה עליהן את הנגישות לתקציבים מהמדינה, המותנים בהשתתפות עצמית של כל רשות מקומית (שיטת ה־matching).⁵¹

העדר תשתיות פיזיות לחירום

ידוע שחוסנה של חברה תלוי גם ברמת המוכנות למצבי חירום (על רקע ביטחוני, מגפות, אסונות טבע) של היישובים שבהם היא מתגוררת, ברמת הפרעה והנזקים שנגרמים לשגרת החיים של התושבים, ובמידת יכולתם לשוב לתפקוד מלא ולשגרת חיים. השגת רמת מוכנות גבוהה מחייבת תהליך בנייה במשך זמן, באמצעות אימוץ גישה מערכתית המשלבת בין פעולות המבוצעות "מלמטה" בידי יחידים, משפחות וקהילות, ובין פעולות המבוצעות "מלמעלה" באמצעות פעולה מאורגנת של מנהיגות מקומית ושל מוסדות המדינה. פעולה מאורגנת "מלמעלה" משדרת מסר של עוצמה לתושבים, ומעניקה להם תחושה שהדאגה לביטחונם נמצאת על סדר היום של מקבלי ההחלטות.⁵²

עד מלחמת לבנון השנייה (2006) לא ראתה מדינת ישראל צורך להשקיע במוכנות היישובים הערביים לחירום. בולט בעניין זה העדר התייחסות למיגון הפיזי: ברוב הבתים חסר מיגון ומקלוט, יש מחסור במקלטים ציבוריים, המיגון במבנים חיוניים, כגון מרפאות, בלתי־מספק ואין אכיפה של אחריות הרשות לפקח על המקלוט והמיגון בבתי הספר.⁵³ כמו כן, ברוב היישובים חסרים תחנת מגן דוד אדום, מוקדי רפואה דחופה ובתי חולים, וכן שירותי חירום והצלה בסיסיים כגון שירותי כבאות ותחנת

משטרה.⁵⁴ רק בשנים האחרונות החלו משרדי הממשלה להקצות תקציבים לתחום זה, ובעיקר תקנים לקציני ביטחון ברשויות הערביות ובמוסדות החינוך.⁵⁵ המחסור במשאבים ובתקציבים המיועדים להכנת היישובים הערביים למצבי חירום לא אפשר העלאת הנושא על סדר היום של התושבים, ותרם במידה ניכרת לחוסר המודעות לחשיבותו ולהשלכותיו על התושבים ועל היישובים. התוצאה היא רמת היערכות נמוכה של הציבור הערבי לחירום.

ברוב היישובים הערביים (כ־90 אחוזים) פועלים כיום קציני ביטחון ומערך מתנדבים, אך רק כמחציתם זוכים להכשרה מקצועית בתחום החירום בתדירות של פעם או פעמיים בשנה.⁵⁶ יש שיתופי פעולה בין מחלקות החינוך, הרווחה והחירום ברשויות המקומיות הערביות לבין גורמי חירום ממשלתיים ואחרים בנוגע להיערכות לחירום. עם גורמים אלה נמנים רשות החירום הלאומית (רח"ל), משק לשעת חירום (מל"ח), פיקוד העורף, שירותי הכבאות, משטרת ישראל, מגן דוד אדום, קופות החולים ובתי החולים, מוקדי רפואה דחופה, רשויות מקומיות אחרות, ארגוני מתנדבים מקומיים וארציים. שיתוף הפעולה עם פיקוד העורף ועם רח"ל ומל"ח מתבטא בעריכת תרגילים והדרכות ובייעוץ ופיקוח על הכנת תיקי החירום. שיתוף הפעולה עם משטרת ישראל, עם מגן דוד אדום ועם ארגוני מתנדבים מקומיים מתמקד בהשתתפות גופים אלה בתרגילים הנערכים ביישובים בכל שנה.⁵⁷

במרבית היישובים (כ־80 אחוזים) יש בשגרה מערך הסברה למצבי חירום הכולל חלוקת עלוני הסברה של פיקוד העורף בשפה הערבית לכל בית אב. כן ננקטות פעולות להגברת מודעותו של הציבור למצבי חירום באמצעות שילוט והצבת עלונים של פיקוד העורף בערבית במבני ציבור מרכזיים ביישוב.⁵⁸ בבתי הספר ננקטות פעולות להגברת מודעותם של התלמידים למצבי חירום, לרבות תרגילי היערכות למצבי מלחמה ולאסונות טבע. מחלקות הרווחה ביישובים עורכות תרגילים לבחינת ההיערכות של אוכלוסיות בסיכון למצבי חירום.⁵⁹

למרות הנאמר לעיל, המוכנות וההיערכות לחירום נמצאות בשולי סדר היום של בעלי התפקידים ברוב הרשויות המקומיות. התמודדות התושבים עם קשיי היום-יום ואדישותם לחירום משפיעים אף הם על יחסה של הרשות לתחום ומונעים ממנה לראות בו שדה פעולה חיוני. כך, רק חלק ממחלקות ההנדסה וממחלקות החינוך והרווחה ברשויות ערוכות לחירום.

הכנת הרשויות המקומיות הערביות לתפקוד במצבי חירום על רקע ביטחוני, או על רקע אחר כגון מגפה או אסון טבע, חיונית והכרחית לבניית החוסן הלאומי וכושר העמידות של המדינה ושל החברה בפני איומים פנימיים וחיצוניים. הכנה כזו מחייבת התייחסות שווה ליישובים הערביים בדומה ליהודיים, והקצאת תקציבים ומשאבי מדינה בהתאם.

הפעולות לבלוימת התפשטות נגיף הקורונה ביישובים הערביים

א. האתגרים בגיוס הציבור למאבק במגפה

במשבר הקורונה חוותה החברה הערבית, כמו כל הקבוצות בישראל, מצב חירום מתמשך על רקע אפידמיולוגי בתנאים של חוסר ודאות. בפני המאמצים לגיוס הציבור הערבי להיענות להנחיות משרד הבריאות וגורמי האכיפה לבלוימת התפשטות המגפה עמדו כמה אתגרים כבדי משקל, חלקם טבועים בחברה וחלקם תוצאה של אפליה והזנחה ממושכת מצד המדינה:

חוסר אמון כלפי הממשלה – בקרב הציבור הערבי התרחבו בעשור האחרון תחושות ניכור וחוסר אמון כלפי הממשלה בשל מדיניותה ובשל הצהרותיה כלפיו.⁶⁰ תחושות אלו השליכו על יחסו של הציבור לממשלה. היה חשש שתחושות אלה ישפיעו על מידת הקשב להנחיותיה בנוגע להתמודדות עם מגפת הקורונה. גם האפשרות לאפליה מצד המדינה במהלך המשבר, כמו בהענקת תקציבי סיוע נמוכים לרשויות המקומיות הערביות בהשוואה לאלה שניתנים לשאר הרשויות, עלולה הייתה להתקבל בהתמרמרות ובאי־ציות להנחיות משרד הבריאות.

היבטים חברתיים – החברה הערבית מתאפיינת ברמת חיים נמוכה בהשוואה לחברה היהודית, ועל כן עמדת המוצא שלה להתמודדות עם משבר הקורונה נמוכה יותר. יתר על כן, הצפיפות המאפיינת את היישובים הערביים והרכבם החברתי (משפחות גדולות, חמולות, שבטים), מקשים על האנשים לשמור מרחק ולהימנע ממגע פיזי עם אחרים. הדירור בצוותא של משפחות הופך אותן לקבוצת סיכון. מרכזי קניות משפחתיים ושבטיים, בתי קפה או בתי נרגילות, חתונות⁶¹ ומסיבות חברתיות מסורתיות מרובות משתתפים הם מוקדי התקהלות. זאת ועוד, ברוב היישובים יש "מועדון יום לקשיש", מסגרת יום־יומית המיועדת לזקנים עצמאיים. באי המועדון שוהים בו יחד ללא הגנה ובידוד. במציאות הזאת החברה הערבית חשופה יותר מכלל הציבור להדבקה ולתחלואה.

היבטים דתיים ותרבותיים – כ־85 אחוזים מכלל הציבור הערבי הם מוסלמים. רבים מהם נוהגים להשתתף בתפילות יום שישי בצהריים, וחלקם – כולל אנשים בקבוצת סיכון בגיל 65 ויותר – אף מגיעים לתפילות המתקיימות במשך היום בימי חול. גם בקרב העדות הנוצריות רבים משתתפים, בעיקר מבוגרים, בטקסים דתיים בכנסיות, בעיקר בימי ראשון. חגים ומועדים דתיים מוסלמיים (למשל חודש הרמדאן, עיד אל־פיטר, עיד אל־אדחא) וכן נוצריים (דוגמת חג המולד וששת השבועות הקודמים לחג הפסחא) מתאפיינים, לרוב, בתנועה ערה במרחב הציבורי, בתפילות המוניות בבתי התפילה, בביקורים משפחתיים ובארוחות בהשתתפות רבים. **לכך נוסיף את ההתייחסות המרכזית שמעניקים הערבים, ככלל, לאירועים משפחתיים, כגון חתונות ולחילופין לוויית, המתבטאת בנוכחות משתתפים רבים באירוע. זה הרקע לשיעור הגבוה של ההתקהלויות במגזר הערבי ובעיקר בחתונות, הנתפסות, במציאות של מגבלות ושל ריחוק פיזי או חברתי, אסורות ומסוכנות, בשל תרומתן הניכרת להידבקות בנגיף. שירותי רפואה** – הציבור הערבי ממעט להשתמש בשירותים רפואיים מקוונים, ובחלק מהיישובים הערביים חסרות מרפאות, בוודאי בשיעורם בהשוואה ליישובים יהודיים. נצרת היא היישוב הערבי היחיד עם בתי חולים. עקב כך נפוצה תופעה של ביקור ממשי בחדרי המיון בבתי החולים, המגבירה את העומס בהם ואת החשיפה למחלות. שירותי מגן דוד אדום בחברה הערבית מצויים בחסר ניכר.

פערי השפה – חלק לא מבוטל באוכלוסייה הערבית, בעיקר מבוגרים, אינו שולט בשפה העברית ואינו חשוף למידע מקוון, מה שמקשה על קליטת מידע והנחיות שאינם בערבית.

הבדואים נגב – האתגרים המפורטים לעיל מועצמים מאוד בקרב הבדואים בדרום הארץ. היישובים הבדואים בדרום, בעיקר הלא־מוכרים, סובלים מהעדר תשתיות מים וחשמל. המודעות לנזקי הקורונה ולחשיבות השמירה על כללי היגיינה נמוכה יחסית. בכפרים הבדואים הלא־מוכרים אין גישה לתשתית אינטרנט ולמחשבים בבתי הספר ובבתים, מה שמקשה את השגת המידע, ומונע גם אפשרות ללמידה מרחוק ולבידור עבור הילדים שנשארים בבית. במחקר שסקר סטודנטים וסטודנטיות מהחברה הבדואית נגב נמצא שרק למחצית מהם היה מחשב ללמידה. רובם נתקלו בקשיים בלמידה מרחוק, בין היתר, משום שביישוב מגוריהם יש קליטה סלולרית רק מדי פעם או אין כלל, ויותר ממחציתם אמרו שיש סיכוי בינוני או גבוה שינשרו מהלימודים בעקבות המעבר ללמידה מרחוק.⁶²

תושבי מזרח ירושלים – האתגרים בגיוס הציבור הערבי למאבק במגפה קיימים גם בקרב תושבי מזרח ירושלים הערבים. יתרה מכך, כ־120 אלף תושבים בשכונות שמחוץ לגדר ההפרדה (בדגש על שכונות שועפט, ראס ח'מיס וכפר עקב), אינם זוכים לטיפול ממשי מצד ישראל או מצד הרשות הפלסטינית. בתי החולים והמוסדות

הרפואיים שבמזרח ירושלים חסרים ציוד רפואי בסיסי ואמצעים מספיקים, כגון מכונות הנשמה, לטיפול בחולי קורונה. כמה מן המאושפזים הם פלסטינים מהגדה המערבית או מרצועת עזה, ויש חשש מעומס רב ומהגעה לאי־ספיקה.

ב. ההתמודדות עם משבר הקורונה בגל הראשון

האתגרים המתוארים לעיל, בהם בעיית שליטה בשפה העברית, הקשו בתחילת המשבר על יישום הנחיות משרד הבריאות בנוגע להתמודדות עם מגפת הקורונה. עקב כך נוצר רושם בקרב אנשי משרד הבריאות כאילו החברה הערבית לא הפנימה את חומרת האירוע, ואינה מתייחסת בכובד ראש להנחיות, ועל כן אינה מיישמת אותן כראוי. הנחיות משרד הבריאות החלו להתפרסם בשפה הערבית באיחור רב, ולכן נוצרו פערים ניכרים ברמת המידע ובהיקף המידע הפרטני שהגיע לציבור הערבי. הצטרפות הציבור הערבי למאמצי בלימתה של המגפה החלה עם השבתת מערכת החינוך במחצית מרץ 2020. עם הפצת המידע הנדרש בערבית והנגשתו הרחבה לציבור צומצמו פערים, וגברה המודעות בקרב הציבור הערבי לנדרש ממנו, לרבות מניעת התקהלויות, צמצום המתפללים במסגדים וביטול תפילות יום השישי. המנהיגות הדתית והמועצה האסלאמית לפסקי הלכה מילאו בכך תפקיד חשוב. נוסף לכך, רופאים ואנשי צוות רפואי ערבים, וכן ארגוני חברה אזרחית, נרתמו להגברת המודעות בקהילה. גם התקשורת דוברת הערבית (ערוצי טלוויזיה ותחנות רדיו) החלה לשדר תשדירים המעודדים שמירה על כללי היגיינה והישרות בבית. מנגד, מרבית הרשויות המקומיות הערביות, כולל יישובי הבדואים בדרום, לא היו ערוכות לתפקד במציאות של מצב חירום מתמשך. הציבור הערבי ציית, ככלל, להנחיות משרד הבריאות, לאחר שהורחבה ההסברה בשפה הערבית. מנהיגי החברה האזרחית ופעיליה, אנשי דת וצוותים רפואיים נרתמו לקריאה לתושבים לקיים את ההוראות ולהימנע מתפילה משותפת, לאסור אירועים רבי משתתפים ולהימנע מפתיחת עסקים לא חיוניים. כך נאכפה בעילות ובגיבוי האימאמים ההחלטה של מועצת ההלכה המוסלמית הארצית שלא לקיים את תפילות יום השישי במסגדים, וכובדה החלטת ועדת המעקב העליונה לא לקיים את האירועים ההמוניים לציון יום האדמה (ב־30 במרץ 2020).

בד בבד, בעקבות ביקורת ציבורית על מדיניות הבדיקות ופעילות נמרצת של ארגוני החברה האזרחית,⁶³ מנהיגים ואנשי מקצוע ערבים, שהזהירו מפני העדר נתוני אמת של היקף התחלואה ביישובים הערביים, החל משרד הבריאות בנקיטת צעדים מעשיים, בהם אלה:⁶⁴

- תוגברו מסיבית פעולות הסברה, כולל התקשרות עם חברות שעוסקות בתחום בתוך החברה הערבית.
- נערכו התייעצויות תכופות עם נציגי ציבור ערביים במעגלים לא רשמיים.

- הועבר מידע שוטף לציבור בנוגע למצב התחלואה, בליווי הסברה למניעת הידבקות.
- הופעלו בהדרגה עמדות בדיקה ניידות לגילוי הקורונה, ומערך הבדיקות הותאם גם לאנשים שאינם מתניידים ברכבים.
- הוחל בהעברת חולים בקורונה למלוניות.
- הוקם דסק חברה ערבית במרכז השליטה הלאומי בתל השומר.

פעילויות משרד הבריאות ויתר רשויות המדינה ביישובים הערביים לבלימת התפשטות המגפה התקיימו בתיאום ברמה הארצית והמקומית בין משרדי הממשלה, מד"א, משטרת ישראל ופיקוד העורף, לבין המנהיגות הערבית הארצית וראשי הרשויות המקומיות. משרד הבריאות, מד"א וקופות החולים פתחו מתחמי בדיקה ביישובים ערביים; משטרת ישראל סייעה באכיפת הנחיות משרד הבריאות, לרבות מילוי צווי הבידוד והגבלת הכניסה והיציאה ביישובים שבהם הוכרז עוצר; פיקוד העורף חילק ערכות היגיינה ועלונים הסברה; הגיש סיוע הומניטרי לנזקקים ומארוזי מזון וכמו כן נערך לסייע למד"א בניוד ובפנינוי חולים במקרה של הטלת סגר. פורטל החירום הלאומי הונגש בשפה הערבית.

משרד הפנים סייע לוועד ראשי הרשויות להקים חדר מצב בשפרעם, וזה עקב באופן שוטף אחר נתוני התחלואה ביישובים הערביים. חדר מצב דומה הוקם באבו תלול, והוא שירת את יישובי הבדואים בנגב. איימן סייף מונה לעמוד בראש מנהלת הקורונה במשרד הפנים לטיפול במשבר בחברה הערבית, והוא פועל בתיאום עם חדר המצב בשפרעם ועם מרכז השליטה הלאומי למאבק בקורונה בתל השומר. משרד הפנים הקדים להעניק לרשויות המקומיות מענקי איזון ופיתוח כדי שיוכלו לשמור על הרציפות התפקודית שלהן במשבר, ולהמשיך לספק לתושבים שירותים חיוניים. הבדיקות חשפו התפרצויות נקודתיות של המגפה ביישובים ערביים באזור הגליל והמשולש. במחצית אפריל נרשמה, לראשונה, עלייה בתחלואה בקורונה בקרב הציבור הערבי בישראל. כך למשל נרשמה עלייה בולטת בדיר אל-אסד (עם 18 חולים ל-10,000 תושבים), בג'סר אל-זרקא (24), בדבוריה (24), בפקיעין (13), באום אל-פחם ובדיר חנא (9). נתונים אלה הוסברו גם על רקע העלייה בהיקף הבדיקות בחברה הערבית, והם שימשו נורית אזהרה וחייבו נקיטת בידוד קהילתי, כפי שנעשה בחלק המקרים לקראת חודש רמדאן.

החברה הערבית פעלה במשבר בצורה מתואמת, **כקולקטיב** המורכב מנציגי המנהיגות הארצית, ההנהגה הפוליטית, ראשי הרשויות המקומיות וארגוני חברה אזרחית. נקבע ועד חירום לאומי הפועל מתוך חדר מצב בשפרעם, עוקב אחר נתוני התחלואה ביישובים הערביים, מקיים שיתוף-פעולה עם משרדי הממשלה ונותן גיבוי מלא לפעילות כוחות הביטחון ביישובים. חשוב להדגיש כי מגמה זו של שיתוף פעולה חיובי עם השלטונות

בישראל היא נחלתם של הרוב הגדול מקרב המנהיגים הערבים. קולם של המסתייגים, אם היו כאלה, לא נשמע.

ועד ראשי הרשויות הערביות הפנה דרישה לשר הבריאות לשלב נציג ערבי בתהליכי קבלת ההחלטות בהתמודדות עם המגפה. ועדת המעקב העליונה הקימה ועדת חירום ארצית לתיאום הפעילות ביישובים הערביים. התנועה האסלאמית הדרומית הקימה ועדת חירום ארצית ומרכזי חירום לפניית הציבור. אלה פעלו, בין היתר, להנגשת מידע בערבית ברשתות החברתיות, וחלקם פתחו מרכזים ליעוץ לבעלי עסקים קטנים ולסיוע פסיכולוגי, משפטי ורפואי, וכן לאספקת מזון למשפחות נזקקות.

חודש רמדאן (24 באפריל עד 23 במאי 2020) מתאפיין בדרך כלל בתנועה ערה בשווקים, בחנויות ובכבישים, משעות היום ועד שעות הלילה המאוחרות. כמו כן, בתפילות המוניות במסגדים מדי לילה (תפילות "תראוויח"), בביקורים משפחתיים ובארוחות הפסקת צום יומיות ("אפטאר") בהשתתפות רבים. כל אלה היו לאתגר מיוחד בימי הקורונה. המועצה האסלאמית לפסקי הלכה פרסמה לקראת החודש פסק הלכה ("פתווה") הקורא לתושבים להקפיד על הישגות בבתיים במשך כל החודש. גם דמויות ומוסדות בעולם הערבי הנחשבים לאוטוריטות מבחינת ההנהגה הדתית והציבור המוסלמי בארץ (מוסד אל-אזהר במצרים, משרד הדתות הירדני והמופת של הרשות הפלסטינית), כבר פסקו שאין לקיים תפילות "תראוויח" במסגדים השנה. החשש מפני מקרים של הפרת איסור ההתקהלויות בחודש הרמדאן התבדה. גם עיד אל-פיטר שחל בתום הרמדאן אופיין בקשב גבוה של הציבור להנחיות משרד הבריאות ובהיקף תחלואה נמוך. בסיכום שערך משרד הבריאות נקבע שהגל הראשון של המגפה הסתיים עם כמות נמוכה מאוד של חולים בחברה הערבית – כ-1,200 בכל הארץ.⁶⁵ נראה אם כן, שבגל הראשון באו לידי ביטוי אותם מרכיבי חוסן הקיימים בחברה הערבית, ואלה תרמו לתוצאה חיובית בהתמודדות עם המגפה וכללו את בני מעמד הביניים החדש ובהם, בין היתר, אלפי רופאים ואלפי עובדים בצוותים הרפואיים, פעילים בארגונים של חברה אזרחית ובעמותות צדקה וצעירים שעושים שנת שירות בתוך קהילותיהם. כל אלה הם "הון חברתי" (social capital) של החברה הערבית, שהיא ברובה מוחלשת מבחינה חברתית וכלכלית, והם נרתמו להדריך אותה ולסייע לה בעמידה במשבר.

לעומת זאת, העלייה בתחלואה בחברה הערבית בגל השני ותופעת התנוודתיות שהתפתחה בחודשים שלאחר מכן הוכיחו שלחברה הערבית ולרשויות המקומיות אין מרכיבי חוסן איתנים דיים מבחינה כלכלית וחברתית שיכולים לאפשר להם להמשיך לתפקד ברמה סבירה במצב של משבר מתמשך. חוץ מתחושת אופוריה שפקדה את החברה, כאילו המשבר חלף, וחוסר האמון כלפי החלטות הממשלה בקביעת ההגבלות

במשבר, מה שהשפיע על התנהגות הציבור הערבי הייתה המצוקה הכלכלית שאליה נקלע, שאילצה רבים לצאת לעבודה ולפתוח חנויות ועסקים גם בניגוד להנחיות.

ג. ההתמודדות עם משבר הקורונה בגל השני

העלייה בתחלואה

עם תחילת הגל השני של המגפה, מראשית יוני 2020, הסתמנה עלייה חדה בתחלואה בכל הארץ. המצוקה הכלכלית שנגרמה בעטיו של הגל הראשון הקשתה על הציבור להמשיך להקפיד על ההנחיות ולהימנע מללכת לעבודה. שררה תחושת אופוריה שהמשבר חלף, וניכרה התרופפות בהיענות להוראות משרד הבריאות בקרב כלל הציבור. ניכר היה שהציבור הערבי, שנפגע ממשבר הקורונה בעיקר בפן הכלכלי, היה מודאג פחות ממצבו הבריאותי,⁶⁶ וכך התממש החשש מהתפשטות המחלה בחברה הערבית הסובלת מתחלואה כרונית.

העלייה החדה בתחלואה ביישובים הערביים נבעה בעיקר מתופעת החתונות ההמוניות, מאירועים משפחתיים רבי משתתפים וכן מפעילות הומה במרכזי קניות גדולים ביישובים הערביים, שהם מוקדי משיכה מסחריים ליהודים ולערבים כאחד. במקרים אלה לא נשמרו כנדרש כללי הריחוק החברתי והוראות עטיית מסכות במרחבים הציבוריים בניגוד להנחיות משרד הבריאות.

בתנאים אלה עלתה רמת התחלואה בחברה הערבית (כולל בתוך יישובים מעורבים), והגיעה במחצית יולי 2020 ל-2,500 חולים מאומתים פעילים, ל-1,746 מחלימים ול-22 נפטרים.⁶⁷ נכון לסוף אוגוסט 2020 התפשטה הקורונה ביישובים ערביים בצורה נרחבת. פרופ' רוני גמזו, פרויקטור הקורונה, מסר ב-25 באוגוסט 2020 שבחברה הערבית "מתקרבים ל-28 אחוזים מהתחלואה בישראל" (בעוד שהערבים הם כ-21 אחוזים מאוכלוסיית ישראל). הוא הצביע על אירועים המוניים, בעיקר חתונות, כגורם להיקף ההדבקה.⁶⁸ לפי ועד החירום הערבי, שמרכז את נתוני התחלואה ברשויות הערביות, שיעור חולי הקורונה הפעילים בחברה הערבית עלה בתחילת חודש ספטמבר על 6,500, לא כולל מזרח ירושלים ויישובים מעורבים. לפי הנתונים, שיעור המתים התקרב ל-80 בעוד בגל הראשון פחות מעשרה מתים נדבקו בקורונה בחברה הערבית.⁶⁹ ב-5 בספטמבר 2020 אמר פרופ' גמזו ש-750 ערבים בקירוב מאובחנים חיוביים לקורונה מדי יום, ובתוך כחודש ימים עלולים למות עשרות חולי קורונה בציבור הערבי.⁷⁰

בעקבות התפתחויות אלה שב והופעל חדר המצב בשפרעם באמצעות 'ועד החירום הלאומי', ואיימן סייף מונה לממונה על המאבק במגפה בחברה הערבית. הוגבר קצב ביצוע בדיקות לגילוי נדבקים ביישובים הערביים במתחמי דרייב-אין, והוחל בהסברה ובעידוד אנשים לצאת למלוניות לבידוד כדי לקטוע את שרשראות ההדבקה.

החברה הערבית והנהגתה המקומית והארצית הודו בפומבי באחריותם לעלייה בתחלואה, והבינו אל נכון את חומרת המצב ואת החשש מאובדן שליטה, שעליהם התריעו הפרופ' רוני גמזו ואיימן סייף. מנהיגי ציבור ערביים, רופאים ואנשי דת, נרתמו לקרוא לתושבים להפסיק לקיים חתונות המוניות ואירועים רבי משתתפים אחרים, ולשתף פעולה עם רשויות המדינה ועם כוחות הביטחון בשמירה על ההנחיות למניעת התפשטות המחלה. כמו כן, הם עודדו את התושבים להגיע למתחמי בדיקות הקורונה, ולהקפיד על בידוד בבתים או להתפנות למלונות.⁷¹ בכפר קאסם, למשל, הוחלט לסגור את הכניסות לעיר משעות הערב עד האשמורת האחרונה של הבוקר כדי להיאבק בהתפשטות הנגיף. שוטרים מתחנת המשטרה המקומית הקימו מחסומים בכניסה לעיר, בדקו את הנהגים והנוסעים במכוניות, ומבקרים ללא מטרה דחופה התבקשו להימנע מכניסה לעיר.⁷²

ההחלטות בשליש הראשון של חודש ספטמבר 2020 בעניין הטלת סגר או עוצר לילי מקומי על שורה של יישובים "אדומים",⁷³ התקבלו בציבור הערבי ובהנהגתו בביקורת ובחוסר אמון. רבים מראשי הרשויות המקומיות, ובהם יו"ר ועד ראשי הרשויות וראש המועצה המקומית ערעה, עו"ד מודר יונס, וראש עיריית אום אל-פאחם ד"ר סמיר מחאמיד, אומנם קיבלו בהבנה את ההחלטה לנוכח מצב התחלואה, אך גם הזהירו מפני הרס היישובים מבחינה כלכלית עקב הסגר. לעומתם, היו אחרים כגון ראש העיר נצרת עלי סלאם, שערערו על ההחלטה לצרף את עירם לרשימת הערים האדומות בנימוק שהיא קיצונית ושגויה, בהתחשב במיעוט חולים בעירם, וכי הסגר יפגע קשות במצבם הכלכלי של התושבים.⁷⁴ רבים מראשי הרשויות הבהירו שברשותם פקחים מעטים בלבד, ובלי סיוע מהמשטרה יהיו הסגר או העוצר בלתי אפקטיביים. לדעתם, פקח מקומי לא יכול להיכנס לחצר בית ולפזר חתונה, ועל כן יותר מהסברה יש צורך באכיפה אפקטיבית בעזרת המשטרה.

בעלי חנויות ומסעדות ביישובים הערביים אמרו שהם רואים בסגר ענישה קולקטיבית, ובמקום סגר יש לקבוע רף ענישה גבוה לאלה שאינם שומרים על הנחיות משרד הבריאות.⁷⁵ התושבים ובעלי אולמות האירועים דרשו לאפשר קיום שמחות וחתונות באולמות עם שיעור מוזמנים על-פי גודל האולם ומתוך ציות להנחיות משרד הבריאות, ותבעו מהרשויות המקומיות לקיים פיקוח וביקורת במקום. הם הביעו תמיחה אם סגירת האולמות במשך כחודשיים לא צמצמה את התחלואה, האם פתיחתם כן עשויה לצמצם את מקרי ההידבקות. נטען עוד, שגם הטלת קנסות (בסך 5,000 ₪) אינה מרתיעה, שכן הקנס הפך להיות חלק מהוצאות החתונה.⁷⁶ כמו כן, עלתה דרישה לפתוח מחדש את בתי הספר בנימוק שבימי חופשת הקיץ אירעו מקרים רבים יותר של הידבקות במחלה. לדרישה זו נוסף ההסבר שהיכולת לקיים למידה מרחוק מוגבלת מאוד בשל היעדר משאבים ותשתיות מתאימות.⁷⁷

הביקורת על הטלת סגר התייחסה גם לכך שבמשך שעות היום מתקיימת שגרת פעילות במקומות הומי אדם כמו במסעדות, בבתי קפה ובסניפי דואר, ולא ברור ההבדל מבחינה זו בין שעות היום לשעות הלילה.⁷⁸ מהיבט אחר נטען כי הטלת סגר רק על חלק מהיישובים היא סוג של אות קלון על תושבים שעובדים או לומדים מחוץ ליישובים, ואלה יחשבו מצורעים בעיני רבים בשל מקום מגוריהם.⁷⁹ עם הטלת הסגר הלילי הוחל בקיום אירועי שמחה באולמות בשעות שלפני תחילת הסגר וכן בתוך בתים עם מוזמנים רבים.

התסכול ניכר בקרב הציבור הערבי והנהגתו המקומית והפוליטית בגלל היעדר נציגות מטעםם בפורומים לקביעת סטטוס מצב התחלואה ביישובים ולהטלת מגבלות על הציבור. ראשי מועצות מקומיות התלוננו על חוסר ההשפעה של הנציגות הערבית בכנסת לעומת השפעתם של נציגי החברה החרדית. הם העידו על החלטות המשתנות שוב ושוב בשל לחץ פוליטי, בעוד לחברה הערבית אין נציגות שיכולה להשפיע על מקבלי ההחלטות.⁸⁰ איימן סייף הבהיר שאם יוחלט להטיל סגר או עוצר על כל הערים והיישובים האדומים הערביים, הוא ישקול להתפטר.⁸¹

התנודות בתחלואה

מתחילת ספטמבר (לפני הטלת הסגר השני) ועד מחצית אוקטובר 2020 (תום הסגר השני) נרשמה ירידה ניכרת בהיקף התחלואה בחברה הערבית, ונרשם הישג בקטיעת שרשראות ההדבקה.⁸² לפי נתוני ממונה הקורונה בחברה הערבית איימן סייף, בשבוע הראשון של אוקטובר רק 13 אחוזים מהחולים החדשים היו מהחברה הערבית, פחות משיעורם של הערבים באוכלוסייה, וב-9.6 אחוזים מהבדיקות התוצאות היו חיוביות לקורונה – שיעור שהוא נמוך מ-11.8 אחוזים באוכלוסייה הכללית.⁸³ נתוני ועד החירום בחברה הערבית, המשקלל נתונים מכל היישובים הערביים (חוץ מהערים המעורבות וממזרח ירושלים), אישרו את הירידה במספר הערים והיישובים הערביים שהיו מוגדרים "אדומים" מ-32 לארבעה בתוך חודש וחצי – ירידה של 87 אחוזים. נראה, שמספר מקרי המוות והחולים קשה ביישובים הערביים, שגדל באופן ניכר לעומת הגל הראשון, הביא את הציבור להתייחסות רצינית לאזהרות על חומרת המגפה ולשמירה קפדנית יותר על הכללים להימנעות מהדבקה. ראשי הרשויות המקומיות מילאו תפקיד מכריע בצמצום התחלואה. הם הקימו בתוך הרשויות צוותים מקצועיים באמצעות תכנית הסיוע "בני חיל" שהובילו פיקוד העורף בשיתוף משרד הביטחון, משרד הרווחה והרשויות. מטרת התכנית היא לספק למשפחות סיוע ומעטפת של מזון, ייעוץ רפואי, עזרה בשמירה על הנחיות הבידוד, הוצאה למלוניות ומתן סיוע ייעודי.⁸⁴ צוותים אלה, שהוכשרו על ידי פיקוד העורף, פעלו מתוך מרכז שליטה ברשות המקומית, בשיתוף פעולה עם פיקוד העורף, עם מטה הקורונה והמשטרה ועם נציגי

התושבים. חברי הצוותים ("נאמני קורונה") סייעו לחולי קורונה מאומתים ויצרו מעטפת קהילתית עבורם ועבור משפחותיהם. הם התקשרו מדי יום לחולים, תחקרו אותם על המגעים שלהם בטרם אומתו כחולי קורונה לצורך קטיעה מהירה של שרשרת ההדבקה, העבירו להם הנחיות לכניסה לבידוד, בדקו את צורכיהם ודאגו לחלוקת מזון וחבילות סיוע.⁸⁵

ראשי הרשויות וחברי המועצות, האימאמים, הרופאים ואישי ציבור אחרים, נתנו דוגמה אישית ופרסמו התחייבויות פומביות להישמע להנחיות ולא להשתתף באירועים המוניים, כגון חתונות והלוויות, אף אם מדובר בקרובי משפחותיהם. כמו כן שימשו דוגמה בהקפדה על עטיית מסכות ועל ריחוק חברתי. נראה שהציבור הערבי, שגילה חוסר אמון כלפי הממשלה ונטה שלא להיענות להגבלות שהטילה, גילה אמון ברשויות המקומיות ונשמע להוראותיהן.

במהלך הסגר הכללי נסגרו המסגדים, ובהוראת האימאמים וראשי הרשויות נמנעו תפילות המוניות. האימאמים ראו בכך חובה אסלאמית מקודשת לשמירה על חיי אדם, ובכך מנעו הדבקה במסגדים.

בד בבד עם הירידה בתחלואה, זוהתה בתחילת אוקטובר 2020 ירידה של כ-50 אחוזים במספר בדיקות הקורונה ביישובים הערביים בהשוואה לחודש אוגוסט. על-פי נתוני משרד הבריאות וועד החירום, במחצית אוגוסט נבדקו בשבוע 53 אלף איש ביישובים הערביים, ואילו בשבועיים האחרונים של חודש ספטמבר פחת מספר הבדיקות ל-31 אלף ואחר כך ל-21 אלף.⁸⁶ גם בתחנות הבדיקה של מד"א ופיקוד העורף ביישובים הערביים נמסר על צמצום בהגעת אנשים לתחנות לבדיקה. איימן סייף מסר שב-18-20 בספטמבר הוקמו 12 תחנות בדיקה ביישובים ערביים ונעשו 12 אלף בדיקות בשבוע, לעומת 20 תחנות בדיקה שהוקמו בתחילת אוקטובר, אך מספר הבדיקות לא עלה על 5,000.

איימן סייף ואנשי רפואה ערבים (בהם מנהל בית החולים האנגלי בנצרת, פרופ' פהד חכים, וד"ר מוחמד חטיב, מומחה לבריאות הציבור) הזהירו מפני שאננות. אנשי הרפואה הבהירו ששיעור ההידבקות בחברה הערבית עדיין גבוה, בעיקר בקרב משפחות, וכי יש להיזהר בהערכות שלפיהן יש ירידה של ממש בתחלואה.⁸⁷ סייף הביע חשש מפני הסרה מוקדמת מדי של מגבלות הסגר, העלולה לגרום להתרופפות בציות להנחיות. עם הסרת הסגר הכללי במחצית אוקטובר התאמתו החששות כאשר זוהתה שוב מגמת עלייה בתחלואה בקורונה בחברה הערבית.⁸⁸ הגורמים העיקריים לכך היו אי-הקפדה על הנחיות הבידוד, חידוש החתונות והמוניות, ביקורים בשטחי הרשות הפלסטינית וכן ריבוי מקרי הדבקה בקרב אזרחים ערבים שחזרו מטורקיה. משרד הבריאות, פרויקטור הקורונה פרופ' רוני גמזו, הממונה מטעמו בחברה הערבית איימן סייף, המנהיגות הפוליטית וראשי הרשויות המקומיות, נרתמו למסע הסברה שמטרתו

לבלום את התחלואה החוזרת. הם הפנו קריאה מפורשת לכל מי שמתכנן חתונה לדחות אותה או לקיים אותה בחוגים המצומצמים ביותר, ולהימנע מהתקהלויות ואירועים גדולים.

ד. התמודדות מזרח ירושלים עם משבר הקורונה בשני הגלים

הגל הראשון של הקורונה במזרח ירושלים התאפיין בהתעשתות מהירה מהמשבר ומהקשיים שאפיינו אותו. ניכרו הפנמה של התושבים את הנחיות משרד הבריאות והקפדה עליהם, וכן ציות לגורמי האכיפה. מנגנוני העירייה וארגוני החברה האזרחית נרתמו אף הם והתגייסו למיגור הנגיף. לעומת זאת, הגל השני התאפיין בהתרופפות ניכרת של ההקפדה על ההנחיות ובעלייה מתמשכת בתחלואה. ההתרופפות באה לידי ביטוי במהלך חג הקורבן ובשורה של אירועים המוניים וחתונות שהתקיימו כמעט בכל שכונות מזרח העיר. הקפיצה בשיעורי התחלואה הגיעה בימים מסוימים ביולי-אוגוסט לממוצע של כ-40 אחוזים נבדקים שנמצאו חיוביים לנגיף מכלל הנבדקים בשכונות שבמזרח העיר.

העירייה ערכה מאמצי הסברה כדי להביא לידיעת הציבור את הסכנה שבהתפרצות מתרחבת וכוללת של הנגיף. היא נעזרה ב"יחידת המאבק נגד הקורונה" (وحدة مكافحة كورونا القدس). יחידה זו מורכבת מכמה רופאים ירושלמים ומכמה דמויות מרכזיות בשכונות המזרחיות, בהם אנשי תקשורת ופעילים ופעילות חברתיים. היחידה מקיימת קמפיין תקשורתי רחב, והחברים בה מופיעים בתקשורת הכתובה, ברשתות החברתיות וגם בראיונות בטלוויזיה וברדיו. היחידה פעלה גם בגל הראשון, אבל נראה שבגל השני השפעתה רבה יותר. המלצותיה על הטיפול בנתונים האפידמיולוגיים בעיר הופכים למשמעותיים יותר גם בעיני העירייה והציבור. תושבים רבים ממזרח העיר נעזרים בנתונים אלה בשל האמינות הרבה שהם מייחסים להם. גם עיריית ירושלים וגורמי אכיפה ופיקוח מתייחסים בכובד ראש להמלצותיה של היחידה.

על-פי דוח שפרסמה היחידה בתחילת אוקטובר, בחודש ספטמבר, בעיצומו של הגל השני, תועדו המספרים הגבוהים ביותר של הידבקות ושל מקרי מוות מאז פרוץ המגפה בתחילת חודש מרץ – 4,101 מקרי הידבקות, 39 נפטרים (מתוך 66 נפטרים בעיר מראשית המגפה, דהיינו 59 אחוזים מכלל הנפטרים). על-פי הדוח, שיעור ההידבקות של תושבי מזרח ירושלים לעומת כלל האוכלוסייה בעיר היה בעיצומו של גל זה גבוה מאוד. מבין 36,168 הנדבקים בעיר מאז תחילת המגפה ועד תחילת אוקטובר, 9,870 הם משכונות מזרח העיר (כ-27.2 אחוזים). ד"ר אל-רואידי, מנהל מרכז מקדסי, טען ששכיחות המגפה במזרח ירושלים הוכפלה ב-500 אחוזים מתחילת חודש יוני. הוא ייחס את התופעה להיעדר סיוע עירוני לשכונות המזרח ירושלמיות, שלטענתו אינן נמצאות בראש סדר העדיפויות של העירייה.

מן המחצית הראשונה של אוקטובר 2020 הסתמן שינוי חיובי המפיג במידה מסוימת את החששות מפני קיפוח והזנחה של הרשויות ושל גורמי האכיפה למיניהם: מורגשים צמצום בהיקף התחלואה ותחושות של הרגעה וביטחון נוכח השיפור הרב בטיפול ובשירות הניתנים לתושבים. מזרח העיר עבר ממצב "אדום" למצב "כתום", "צהוב" ו"ירוק" בתוך פרק זמן קצר. ברקע לכך הפקת לקחים מהירה ושיתופי פעולה של גופי אכיפה מוניציפליים ושל גורמי חברה אזרחית ששילבו ידיים ופעלו לאיתור אלה שבאו במגע עם חולים, בודדו את החולים ואת מי ששהו במחיצתם, טיפלו בהם, נסכו תחושה של ביטחון, והוכיחו שממד השוויוניות בטיפול מתקיים גם במזרח העיר.⁸⁹ מרכז השליטה שמוביל פיקוד העורף, מפעיל מערכת מיומנת של תיאום בין כל הגורמים הנוגעים בדבר: העירייה, בתי החולים, משרד הבריאות, משרד החינוך, עמותות וגופי חברה אזרחית משני חלקי העיר. המרכז הפועל מתוך מטה העירייה, מפעיל מערך מודיעיני המתבסס על הרשתות החברתיות, ובאמצעותן מאתר פעילויות העלולות לחולל הדבקה. בין היתר מופעל מערך גדול של עובדים ומתנדבים העוקבים אחר כל חולה ומשפחתו ואחר כל פעילות שיש בה כדי לגרום להרחבת התחלואה, וברוב המקרים מצליחים למנוע אותה בעוד מועד. הם עוקבים אחר חתונות מתוכננות; פונים לבעלי השמחה ומונעים את קיומן; מאתרים לוויית מתוכננות ופועלים לצמצם את כמות המשתתפים בעוד מועד; עוקבים אחר חולים ומספקים את צורכיהם; מפעילים צוותי סיוע לבתי החולים; ומסייעים לבני משפחות חלשות הנזקקות לסיוע.

תיאום זה והתוצאות המיידיות שהביא עימו, שינו במידה רבה את יחס התושבים כלפי הרשויות. ראש העיר מדבר במונחים של תפנית, מצביע על ציות של התושבים במזרח העיר להנחיות ועל נכונותם לשתף פעולה עם מאמצי מרכז השליטה, ורואה בזה סימן לתפנית אפשרית במערכת היחסים עם תושבי מזרח העיר. אחד הביטויים לתפנית אפשרית זו הוא שיתוף הפעולה של המנהיגים הדתיים במזרח העיר. הם הסכימו לסגור את מסגד אל-אקצא וציפו להסכמה הדדית של הממסד הדתי לצד היהודי למניעת עליית יהודים להר הבית, ומשלא נענו דיללו את שיעור הנכנסים למסגד והקפידו על ריחוק בין המתפללים. בשכונות אחרות נסגרו המסגדים, והתפילות התקיימו מחוץ למסגד.

החלק החשוב בפעילות מרכז השליטה היה רכישת האמון של התושבים. הדבר נעשה בדרך של הידברות ופנייה ישירה אל כל מי שמתכנן פעילות העלולה להגביר את ממדי התחלואה. החתונות והלוויות אותרו כמוקדים מרכזיים של התקהלויות המהווים פוטנציאל הדבקה גדול ומסוכן. המרכז פנה אל בעלי האולמות ואל בעלי השמחה, הסביר את חומרת הסכנה שהתקהלות כזאת עלולה ליצור, והביא לצמצום ניכר של החתונות. זאת, לאחר ניסיונות להתעלם מהנחיות אלה. פעולה דומה ננקטה בעניין הלוויות, וזו הביאה לצמצום המשתתפים בהן ולריחוק ביניהם. גם התורים

המצטברים בדואר בימי חלוקת כספי הביטוח הלאומי צומצמו ונוהלו באורח יעיל יותר כשהתברר שהם מוקד תחלואה.

חסמים עיקריים

עם זאת, אין בהצלחת מרכז השליטה כדי להתגבר על חסמים רבים שעודם קיימים בתקשורת שבין תושבי מזרח העיר לבין הרשויות, כמו גם על פערים רבים אחרים שבין מזרח העיר למערבה, שהמגפה הבליטה באורח ניכר. מדובר על חסמים הנובעים מחוסר אמון, מחרדה כלכלית, מאכיפה בלתי שוויונית במזרח העיר לעומת מערבה ועוד. כל אלו הבליטו בתקופת מגפת הקורונה גורמים אחדים שהשפיעו באורח שלילי על ממדי ההדבקה, ויכולים לשוב ולהשפיע באותה מידה אם תיפגע שוב התקשורת החיובית המתהווה עתה בין הרשויות לתושבי מזרח העיר. בין היתר, ראויים לציון בהקשר זה הגורמים האלה:

- **פערי השפה** – חלק מהתושבים, בעיקר מבוגרים, אינם שולטים בשפה העברית ואינם חשופים למידע מקוון, דבר המקשה את קליטת המידע וההנחיות שאינם בשפה הערבית.
- **חוסר ציות** – לחוגים רחבים במזרח העיר אין אמון בממסד הישראלי, והם מטילים ספק בנתונים שמפרסם משרד הבריאות בנוגע לנדבקים, ולכן ההיענות להנחיותיו איננה גבוהה. חוסר האמון, הניזון גם מקיומן של ההפגנות ההמוניות במערב העיר, מגביר את החשש שמא הסגר מיועד רק לתושבי מזרח ירושלים.
- **בושה** – חולים שנדבקו בקורונה עדיין מתביישים לדווח על מחלתם, חרדים מן התדמית השלילית שתדבק בהם ובבני משפחותיהם, חוששים מלהדביק אחרים, מסתגרים בבתיהם ויש קושי לאתרם. השיח המתנהל בין נציגי מרכז השליטה לבין התושבים מפוגג אומנם את ממדי הבושה, אך לא ממגר את הבעיה.
- **השלמה** – הקורונה הפכה מאיום חדש ומפתיע לשגרה. בציבור יש עדיין מי שמאמינים שהאיום איננו כה נורא, וכי אפשר לחיות בצילו. עם זאת, הביטחון מתערער ככל שהדיווחים על שיעור המתים והנדבקים במזרח העיר, בישראל ובשטחי הרשות עולה.
- **חוסר תיאום בין משרד הבריאות לקופות החולים** – חולים רבים שאותרו כנשאי הנגיף נדרשו על ידי רופאים בקופות החולים השונות להישאר בבידוד. כמה מהם אינם מופיעים ברישומי משרד הבריאות ואינם זוכים למעקב או לפיקוח של המשרד ושל המשטרה כנדרש על-פי כללי הסגר. השיפור שחל בתחום זה ניכר, אך טרם נפתרה כל הבעיה.
- **צפיפות ותנאי תברואה ירודים** – אלה מקשים מאוד על התושבים את השהייה הממושכת בבית כמתחייב מהנחיות משרד הבריאות. המצב החברתי-כלכלי הקשה ותופעות רבות של מתח בתוך המשפחה מקשים אף הם שהייה זו. הפתיחה המחודשת

(אחרי הסגר הראשון) גרמה לחזרת ההתקהלויות במוקדים שעלולים לגרום להתפשטות המחלה.

- **החשש מפני סגירת הכניסות לעיר** – בקרב התושבים עולה מדי פעם שמועה שלפיה בכוונת ישראל להטיל סגר בצפונה של העיר, כדי למנוע כניסה של נדבקים אפשריים ממרחב רמאללה ומשאר שטחי הרשות הפלסטינית אל מזרח העיר. השמועה גורמת לרבים לשוב אל בתיהם במזרח העיר, בעיקר כדי לא לאבד את מעמדם כתושבי העיר.

מצב מוסדות הרפואה במזרח העיר

בתי החולים והמוסדות הרפואיים שבמזרח ירושלים סובלים מיכולת מוגבלת בהשוואה למוסדות הרפואיים הגדולים שבמערב העיר. הם נהנים אומנם מסיוע, תמיכה והדרכה של רופאים המגיעים מבתי החולים שבמערב העיר, אך עדיין חסרים ציוד בסיסי ואמצעים מספיקים לטיפול בחולי קורונה. ישראל העבירה תמיכה כספית לרשות מוסדות אלה, אך ראשיהם עדיין מדווחים על מחסור במכונות הנשמה ובציוד רפואי. בתי חולים אלה מעניקים שירותי רפואה גם לתושבי הרשות הפלסטינית, וחלק מן המאושפזים הם פלסטינים מהגדה המערבית או מרצועת עזה. יש חשש מעומס רב ומהגעה לאי־ספיקה, חרף זאת נפתחה לאחרונה מחלקת קורונה במזרח העיר.

הבעיה של כפר עקב והשכונות מעבר לגדר

השיפור שהביא עימו מרכז השליטה לא הגיע עדיין לשכונות שמעבר לגדר הפרדה. הצמצום המסתמן בהיקף התחלואה במזרח העיר טרם בא לידי ביטוי בשכונות אלה. הן עדיין צבועות בצבע "כתום" במדרג הרמזור של משרד הבריאות, והאכיפה שם אינה נעשית בתדירות ובעקביות.

כפר עקב ממשיך להיות מוקד הדבקה שאיננו מפוקח. תושבי המקום אינם מציינים משום שהורגלו למצב קבוע של היעדר פיקוח בכל תחומי החיים, לרבות בתחום התברואה. בגל הראשון של המגפה התקיימה, בהסכמה בלתי כתובה עם ישראל, נוכחות מסוימת של גורמי הביטחון של הרשות הפלסטינית, שאכפו את ההנחיות בעניין הקורונה, סגרו חנויות, והעירו למי שלא הקפידו על עטיית מסכה. אולם חיכוכים שהיו במהלך הגל הראשון בינם לבין התושבים וההתערבות שנדרשה מצד ישראל הסיגו את גורמי הביטחון של הרשות מן השכונה. גם הפסקת התיאום הביטחוני עם ישראל תרמה לכך. לפיכך, מאז רוב התושבים מתנהלים באורח חופשי, אינם עוטים מסכות, אינם מקפידים על ריחוק חברתי וממשיכים לקיים אירועים המוניים. נדבקי קורונה ללא תסמינים ממשיכים להסתובב בציבור, עם

מסכה או בלעדיה, וחולים מאובחנים עורכים קניות, מבקרים במסגד ופוגשים חברים. פרנסי הכפר נואשו מהיעדר הפיקוח והאכיפה.

ההפרה החמורה יותר בגל השני הייתה של אירועי החתונות שהמשיכו להתקיים בשכונה עם יותר מ-500 משתתפים. רובן הן של תושבי מזרח העיר שניצלו את אי-האכיפה בכפר עקב כדי לקיים את אירועיהם שם, ולאחר מכן שבו לשכונותיהם והגבירו את ממדי ההדבקה. תופעה זו צומצמה בשבועות האחרונים נוכח פעילות השכנוע שערך מרכז השליטה בקרב בעלי שמחות במזרח העיר, ואלו נענו לבסוף וויתרו על עריכתן בשכונות שמחוץ לגדר.

יש גורמים נוספים התורמים לתחלואה בכפר, בהם סגירת בתי הספר. למעשה מאז חודש מרץ בתי הספר בכפר סגורים, וכל 18 אלף התלמידים נמצאים בבתים או ברחובות. אלה אינם חשים במחלה, אף אם נדבקו בה, ועלולים להעביר את הנגיף לאחרים בלי להיות מודעים לכך.

סוגיה קשה נוספת היא היציאה למקום העבודה. מדי יום יוצאים כ-30 אלף מתושבי כפר עקב לעבוד במערב ירושלים, וכ-10 אלף נוספים יוצאים לעבוד באזור רמאללה. כמות החולים הפעילים גבוהה בהרבה מהמספרים הרשמיים משום שבהיעדר משילות ומערכת אכיפה מתפקדת, חולים רבים כלל אינם מדווחים. בפועל אין פיקוח ממשי במחסומים על היוצאים לעבודה, ולכן הסכנה להפצת המחלה גוברת. מליחה זגייר, חוקרת ממכון ירושלים למחקרי מדיניות, שגדלה בכפר עקב, מציינת את הצפיפות ואת העדר האכיפה כגורמים עיקריים להמשך התחלואה. העובדה שלא התאפשר למנגנוני הרשות הפלסטינית להמשיך לפעול בכפר כמו בראשית הגל הראשון, מותירה אותו כשטח הפקר שאיש איננו נותן את דעתו למתרחש בו. מכאן גם העוינות הרבה, לטענת זגייר, שמתגלה כל אימת שנכנס נציג של הרשויות הישראליות לתוך הכפר.

התמודדות החברה הערבית עם משבר הקורונה – ההיבט הכלכלי

מצבם הכלכלי של הערבים בישראל מושפע כיום משני גורמים: מצבם הכלכלי הבסיסי טרם פרוץ מגפת הקורונה, וההרעה שחלה במצבם בתקופת הקורונה. בחלק זה של המסמך יוצגו: רקע קצר על המצב הכלכלי של החברה הערבית, אינדיקציות למצבה הכלכלי בתקופת הקורונה ומשמעויות.

א. המצב הכלכלי הבסיסי של החברה הערבית

הפעילות הכלכלית של הערבים בישראל היא חלק בלתי נפרד מכלכלת ישראל. עם זאת, מצבה הכלכלי של רוב האוכלוסייה הערבית טוב פחות מזה של רוב האוכלוסייה היהודית הלא-חרדית. הפער מתבטא בתחומי התעסוקה, ההכנסה, רמת החיים, שירותי החינוך וצפיפות הדיור.

לחברה הערבית שני מאפיינים כלכליים בולטים הגורמים לפער הזה. האחד הוא שיעור גבוה יחסית של עובדים העוסקים במקצועות הדורשים רמת כישורים נמוכה יחסית, ושהם רמת הפריון (התוצר לעובד) נמוכה וכך גם השכר, כגון קמעונאות, תובלה, בניין, אירוח. מסקר שערכה הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (למ"ס) בשנת 2018 עולה שההכנסה הממוצעת ברוטו לחודש מעבודה שכירה בקרב האוכלוסייה הערבית היא 7,338 ₪ והחציונית 6,512 ₪. לעומת זאת, ההכנסה ברוטו לחודש מעבודה שכירה באוכלוסייה היהודית היא 11,191 ₪ והחציונית 8,416 ₪. כלומר, ההכנסה החציונית הערבית נמוכה ב-22.6 אחוזים מההכנסה החציונית של האוכלוסייה היהודית.⁹⁰ יצוין כי המדד של ההכנסה החציונית רלוונטי יותר לייצוג מצב האוכלוסיות, לעומת ההכנסה הממוצעת מאחר שההכנסה הממוצעת מושפעת מהכנסות גבוהות במיוחד בצמרת העשירון העליון.

מאפיין שני הוא שנשים ערביות נוטות להימנע מהשתתפות בכוח העבודה (מועסקים ודורשי עבודה באוכלוסייה), בעיקר מסיבות חברתיות ודתיות. לפי הלמ"ס, נכון לשנת 2019 שיעור השתתפות נשים ערביות בגילאים 25-64 בכוח העבודה הוא 38.1 אחוזים, לעומת 75.8 אחוזים בקרב הגברים בחברה הערבית ו-85.6 אחוזים בקרב הנשים במגזר

היהודי. סך שיעור ההשתתפות של ערבים (גברים ונשים) בגיל 25-64 בכוח העבודה הוא 56.9 אחוזים, לעומת 86.0 אחוזים במגזר היהודי.⁹¹ נוסף לכך, קצב הריבוי הטבעי בחברה הערבית גבוה (2.2 אחוזים) יחסית לאוכלוסייה היהודית הלא-חרדית (1.4 אחוז).⁹² מנתונים אלה נגזר שיש משפחות ערביות רבות, גדולות יחסית, שלהן מפרנס יחיד בשכר לא-גבוה. במצב זה קיימת רגישות גבוהה לזעזועים כלכליים, כגון פיטורין או הוצאות בלתי צפויות, מה שגורם לחוסן כלכלי נמוך יחסית.

הפערים בפירוי העבודה ובשכר בין האוכלוסייה הערבית ליהודית נובעים במידה רבה מפערים בתחום "השכלה מכוונת הכנסה" (השכלה רלוונטית ליצירת הכנסה מעל לממוצע במדינה), וכן מחולשה בתשתיות, ממחסור באזורי תעסוקה נגישים, מהיעדר קשרים חברתיים מספקים בשוק העבודה ומאפליה לא-פורמלית. עם זאת, במשך השנים חל שיפור בחלק מהתחומים.

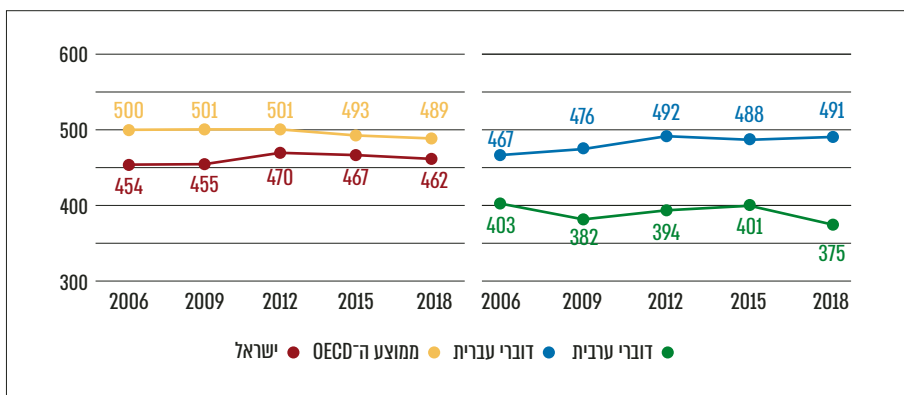
דוגמה בולטת היא השתלבות הסקטור הערבי בענף הרפואה בישראל. החברה הערבית היא מקור ל-17 אחוזים מהרופאים בישראל, ל-24 אחוזים מהאחיות ול-47 אחוזים מהרוקחים. 20.8 אחוזים מאנשי מקצועות הבריאות הם ערבים.⁹³ לערבים בישראל תרומה רבה בחזית הרפואית, ולכך ביטוי גם במשבר הקורונה.

דוגמה אחרת: בין השנים 2009 ל-2016 גדל מספר היישובים הערביים שבהם פועלת תחבורה ציבורית מ-77 יישובים (60 אחוזים מהיישובים הערביים) בשנת 2009 ל-113 יישובים (88 אחוזים מהיישובים) בשנת 2015.⁹⁴ כלומר, חל שיפור ביכולת הניידות של אזרחים ערבים, בין היתר למטרות תעסוקה.

הפער ב"השכלה מכוונת הכנסה" הוא כנראה הגורם העיקרי למצבה הכלכלי של האוכלוסייה הערבית. הוא נוצר כבר בגיל צעיר, ואפשר ללמוד עליו בין היתר מסקר "פיזה". זהו מבחן בין-לאומי מקובל לבדיקה השוואתית של הכישורים הבסיסיים של צעירים במדינות שונות. מטרת הסקר לבדוק באיזו מידה תלמידים בני 15 "מוכנים לחיים הבוגרים", כלומר רכשו כלי חשיבה והבנה כלליים המאפשרים התמודדות טובה ויעילה עם סביבתם. סקר פיזה נערך אחת לשלוש שנים, והאחרון נערך בשנת 2018. בסקר מבחנים בשלושה תחומי אוריינות: מדעים, קריאה ומתמטיקה.⁹⁵

הנתונים של סקרי פיזה בשלושת התחומים בשנים 2006-2018 מלמדים שדוברי ערבית השיגו ציונים נמוכים משמעותית מאלה של דוברי העברית, והפער גדל בשנים האלה (ראו לוחות 1 ו-2). בסך הכול ממוצע הציונים של צעירי ישראל דוברי עברית וערבית (יחד) נמוכים מהממוצע במדינות המפותחות (OECD). בשנים 2006-2018 אומנם חל צמצום ניכר בפערים בשלושת התחומים בין ישראל ל-OECD (עיקר הצמצום היה בתקופת 2006-2012), אולם הצמצום לא כולל את רוב הערבים. כלומר, ציוניהם של דוברי הערבית (וכנראה גם של צעירים חרדים) הם בין הסיבות העיקריות לדירוג הנמוך של ישראל במבחני פיזה לעומת צעירי ה-OECD.⁹⁶

לוח 1: תוצאות סקרי פיזה בתחום מבחני אוריינות במדעים (2006-2018)

המקור: משרד החינוך, סקר פיזה 2018.⁹⁷

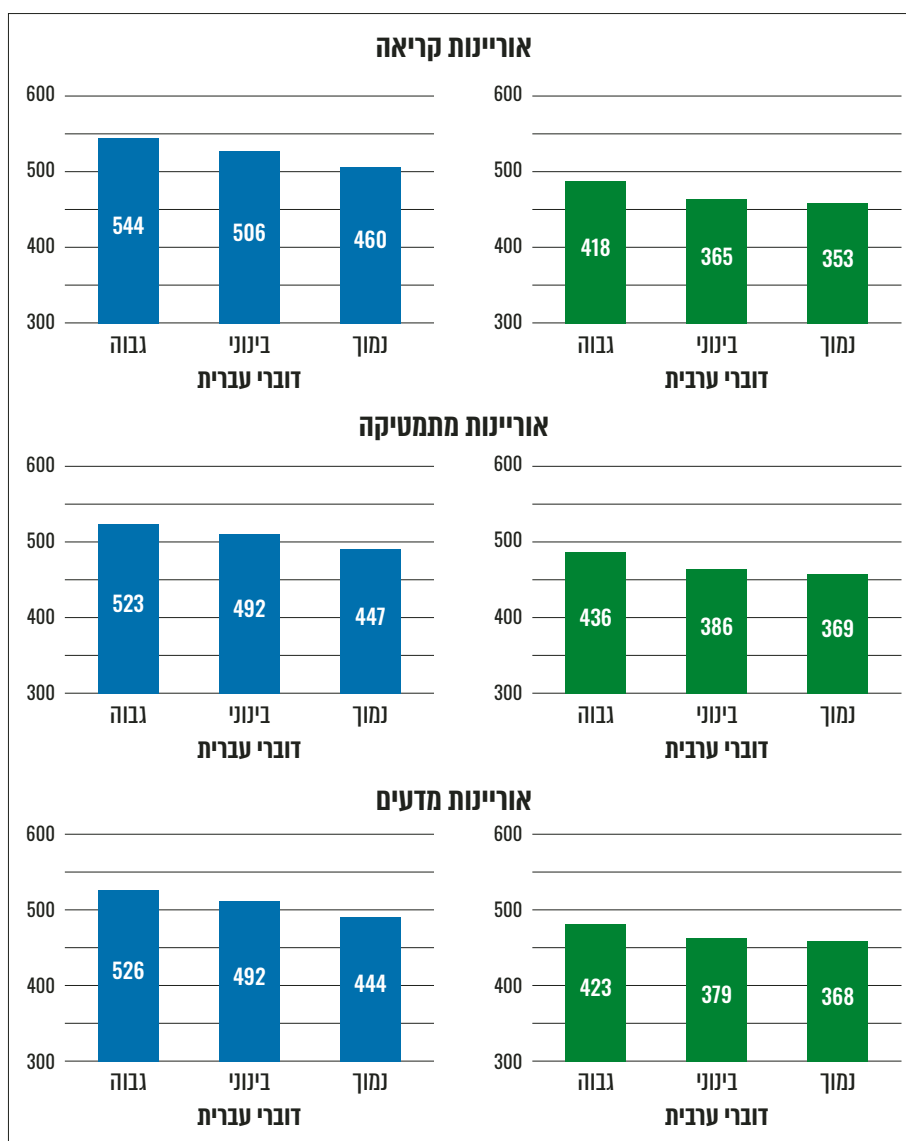
לוח 2: תוצאות סקרי פיזה בשלושת תחומי האוריינות (2006-2018)

2018	2015	2012	2009	2006	
אוריינות בקריאה					
506	507	510	498	456	דוברי ערבית
362	391	401	392	372	דוברי ערבית
144	116	109	106	84	הפרש בין הדוברים
470	479	486	474	439	סך ישראל
487	493	496	493	492	ממוצע OECD
אוריינות במתמטיקה					
490	495	489	470	460	דוברי ערבית
389	391	388	367	372	דוברי ערבית
101	104	101	103	88	הפרש בין הדוברים
463	470	466	447	442	סך ישראל
489	490	494	496	498	ממוצע OECD
אוריינות במדעים					
491	488	492	476	467	דוברי ערבית
375	401	394	382	403	דוברי ערבית
116	87	98	94	64	הפרש בין הדוברים
462	467	470	455	454	סך ישראל
489	493	501	501	500	ממוצע OECD

המקור: משרד החינוך, סקר פיזה 2018.

בסקרי פיזה נמצא גם שיש יחס ישר בין הציונים ובין המצב החברתי-כלכלי בקרב דוברי ערבית ודוברי עברית כאחד. עם זאת, הציונים של דוברי ערבית ממעמד חברתי-כלכלי גבוה עדיין נמוכים בממוצע מציוני דוברי עברית ממעמד חברתי-כלכלי נמוך.

לוח 3: סקר פיזה 2018 בישראל – ממוצע ציונים לפי מעמד חברתי-תרבותי-כלכלי

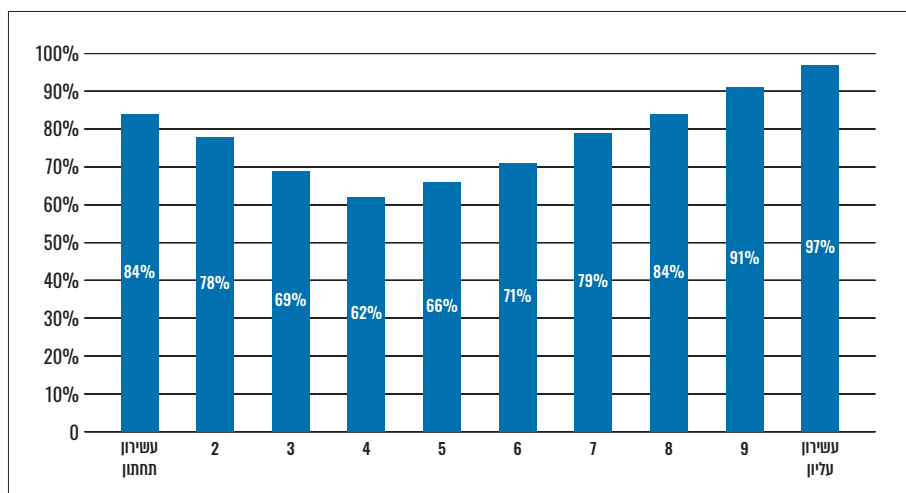
המקור: משרד החינוך, סקר פיזה 2018.

ב. השפעת המגפה על מצבה הכלכלי של החברה הערבית

משבר הקורונה הוא כלל ארצי ואף עולמי. עם זאת, אוכלוסיות המתגוררות בצפיפות רבה ואלה הנוטות להתקהלות – בעיקר ערבים וחרדים – חשופות יותר למגפה. בעקבות המשבר חלה עלייה במצוקה הכלכלית בחברה הערבית: עסקים קטנים רבים נסגרו, שיעור האבטלה עלה, האוכלוסייה דיווחה בסקרים על מצוקה רבה, ומצבן הכספי של הרשויות המקומיות הוחמר.

עלייה באבטלה הרחבה (כולל חל"ת) היא אחת הפגיעות העיקריות של משבר הקורונה בכלל האוכלוסייה ובחברה הערבית בפרט. נמצא שהמשבר פוגע קשה יותר בעשירונים הרביעי והחמישי בכלל האוכלוסייה בישראל (ראו לוח 4), וכי ישנם תחומי עיסוק שנפגעו יותר מאחרים בעת המגפה, כגון תיירות, אומנות ובידור, אירוח ומסעדות, תחבורה וחינוך.⁹⁸ יצוין שמשקל משקי הבית הערביים בעשירונים הנמוכים (1-5) גבוה ממשקלם בכלל משקי הבית בישראל.⁹⁹

לוח 4: היחס בין שיעור המועסקים במרץ-מאי 2020 לשיעורם בתקופה המקבילה ב־2019 באוכלוסיית ישראל, לפי עשירונים

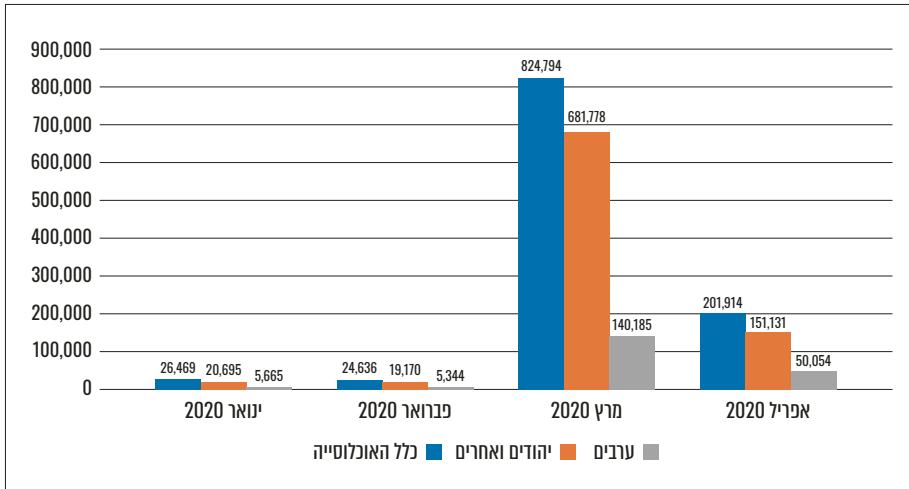

המקור: סקר כוח אדם של מ"ס, ועיבודי בנק ישראל.¹⁰⁰

לפי דוח שירות התעסוקה ממאי 2020, בעקבות פרוץ משבר הקורונה חל גידול ניכר בכמות דורשי העבודה החדשים (ראו לוח 5). ממצאי הדוח מעלים שהיה הבדל קטן בלבד בין האוכלוסייה הערבית ליהודית בנוגע לסיבת רישום הפסקת העבודה: בין 88-89 אחוזים מכלל דורשי העבודה היו עובדים שהוצאו לחל"ת על ידי מעסיקיהם. עם זאת, בחברה הערבית משבר הקורונה הביא לפגיעה גדולה יותר בקרב גברים צעירים

עד גיל 34. כמו כן, האוכלוסייה הערבית המתגוררת ביישובים במחוזות המרכז, תל אביב וירושלים, נפגעה יותר בהשוואה למתגוררים במחוזות האחרים. זאת ועוד, בקרב האוכלוסייה הבדואית נרשם שיעור גבוה של דורשי עבודה שפוטרו ושיעור גבוה של תובעי הבטחת הכנסה, בהשוואה לכלל האוכלוסייה הערבית.¹⁰¹

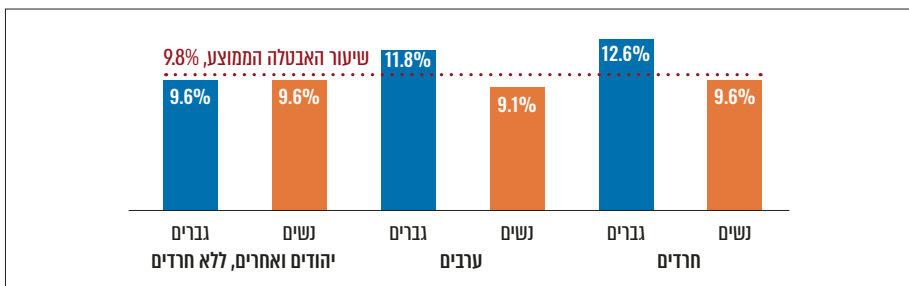
לוח 5: מספר הנרשמים החדשים בשירות התעסוקה

המקור: דוח שירות התעסוקה.

לפי סקירה של משרד האוצר מאוגוסט 2020, הנסמכת על נתוני הלמ"ס,¹⁰² ביוני 2020 שיעור האבטלה (מובטלים וחל"ת) של הגברים הערבים עמד על 11.8 אחוזים, ושיעור אבטלת הנשים הערביות עמד על 9.1 אחוזים. לעומת שיעור אבטלה של 9.8 אחוזים המובטלים גדול פי 2.6 משיעור הנשים המובטלות (ראו לוח 6). בקרב האוכלוסייה הערבית שיעור הגברים רבות אינן משתתפות בכוח העבודה.¹⁰³

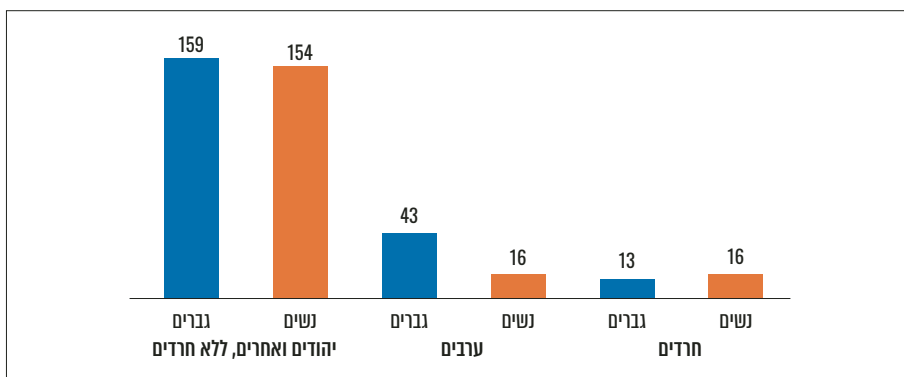
לוח 6: שיעור האבטלה בחודש יוני 2020 (אחוזים)

המקור: משרד האוצר, אוגוסט 2020.

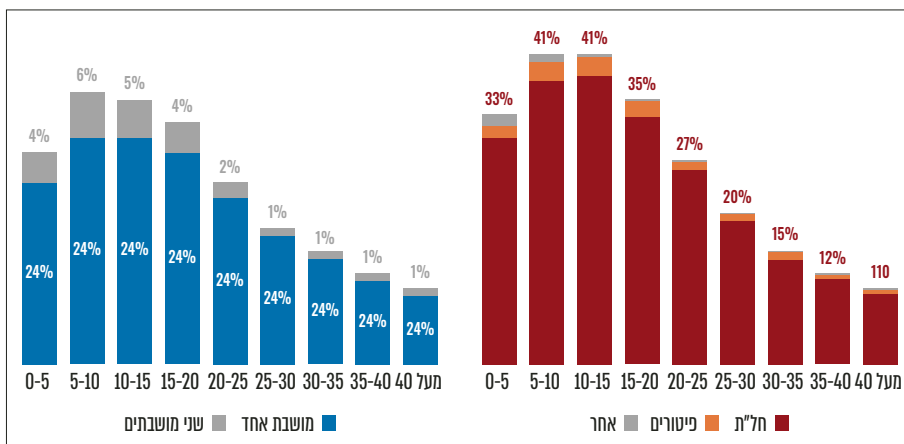
לוח 7: אבטלה בישראל בחודש יוני 2020 (אלפים)

המקור: סקירת משרד האוצר, אוגוסט 2020.

מלוח 8 להלן עולה שעיקר המובטלים בחברה הערבית הם במעמד חל"ת, ומקצתם מפוטרים (כמו בחברה היהודית). עיקר הפגיעה בתעסוקה היא במשקי בית ברמות שכר של 5-15 אלף ₪ בחודש. בקבוצה זו נרשם גם שיעור גבוה יחסית של שני בני זוג מובטלים (5-6 אחוזים).

לוח 8: ערביי ישראל – שיעור ההשבתה במשקי בית נשואים, לפי הכנסה חודשית (אלפי ₪, בציר ה'X')

המקור: משרד האוצר, יוני 2020.¹⁰⁴

יש לציין כי לכלכלה השחורה הנפוצה בחברה הערבית, השפעה שלילית על רווחת האוכלוסייה בתקופת הקורונה. ככלל, הפיתויים לעבוד ב"שחור" הם הפחתת תשלום מס הכנסה, מע"מ ודמי ביטוח לאומי, וגם דרישות להנחה בארנונה על רקע הכנסה

נמוכה, כביכול, שפוגעות בקופת הרשויות המקומיות. במצב זה יש גם סיכונים לעובד "בשחור" מאחר שאינו זכאי לביטוח לאומי כאשר פרנסתו נפגעת.¹⁰⁵ בתקופת הקורונה הוחמר מצבם של העובדים בשחור, שאיבדו את פרנסתם, מאחר שתשלומי חל"ת וסיוע לעסקים מבוססים על נתוני רשות המיסים.

ג. תפיסת החברה הערבית את מצבה הכלכלי בתקופת הקורונה

האוכלוסייה הערבית מדווחת על השלכות כלכליות קשות בשל משבר הקורונה, יותר מהאוכלוסייה הכללית. להלן ממצאים עיקריים מסקר הלמ"ס שנערך באמצע יולי 2020 בנוגע לתפיסת המצב הכלכלי של הערבים בישראל:¹⁰⁶

א. 49 אחוזים מהאוכלוסייה הערבית דיווחו על החמרה במצבם הכלכלי, שלהם ושל משפחתם, בעקבות משבר הקורונה, לעומת 41 אחוזים באוכלוסייה הכללית.
ב. 65 אחוזים מהערבים דיווחו שהם חוששים מקושי בכיסוי הוצאותיהם, לעומת 55 אחוזים באוכלוסייה הכללית.

ג. 33 אחוזים מהערבים דיווחו שהם או אחד מבני משק ביתם צמצמו את כמות האוכל או הארוחות שהם אכלו במשך השבוע האחרון לסקר, לעומת 21 אחוזים באוכלוסייה הכללית.

ד. שיעור האופטימיים (כאלה הצופים שמצבם ישתפר ב-12 החודשים הבאים) באוכלוסייה הערבית ירד ל-19 אחוזים, לעומת כ-37 אחוזים בסקר הקודם (14 במאי). ואילו שיעור האופטימיים בכלל האוכלוסייה ירד ל-11 אחוזים לעומת 26.7 אחוזים בסקר הקודם.

בלוח 9 להלן מוצגת השוואה בין שלושה סקרים שערכה הלמ"ס בין מאי ליולי. ניכר שבין הסקר השני (14 במאי) לסקר הראשון (1 במאי) חל שיפור יחסי במצב, עקב תהליך היציאה מהסגר הראשון, אך בסקר השלישי (16 ביולי) חלה הרעה ניכרת הנובעת מהגל השני של המגפה. הגם שחלה ירידה מסוימת במספרם של אלה שדיווחו על החמרה במצבם בתקופת הקורונה, המשבר העמיק אצל רבים שהיו במשבר. הדבר ניכר בעלייה בדיווח על צמצום בצריכת המזון (בעיקר בשל קשיים כלכליים) בעטייה של הקורונה, ובירידה בשיעור האופטימיים.

לוח 9: תפיסת האוכלוסייה הערבית את מצבה הכלכלי – ממצאים משלושה סקרי למ"ס (בסוגריים – נתוני כלל האוכלוסייה בישראל) 2020

סקר 1.5.20	סקר 14.5.20	סקר 16.7	
57.0% (46.1%)	50.7% (44.6%)	49% (41%)	דיווחו על החמרה במצבם הכלכלי בתקופת הקורונה
60.3% (50.3%)	52.2% (46.5%)	65% (55%)	חוששים מקושי לעמוד בכיסוי הוצאותיהם
23.5% (14.1%)	21.1% (14.1%)	33% (21%)	צמצמו את צריכת המזון בשבוע אחרון (הם או אחד מבני ביתם)
— (20.6%)	36.9% (26.7%)	19% (11%)	צופים שהמצב הכלכלי ישתפר ב־12 החודשים הבאים

המקור: למ"ס.¹⁰⁷

ד. מדיניות הממשלה כלפי החברה הערבית בתחום הכלכלי

בשל הרעה במצב הכלכלי, ההכנסות של הרשויות המקומיות מארנונה למגורים ולעסקים הצטמצמו מאוד, וגדל מספר בקשות הסיוע של האוכלוסייה. בעקבות זאת, פחתה יכולת הרשויות המקומיות להגיש שירותים. לפיכך, פנתה המנהיגות הערבית (ועד ראשי הרשויות והרשימה המשותפת) בדרישה דחופה למשרד האוצר להגדיל את הסיוע לרשויות המקומיות. ההנהגה הביעה מחאה חריפה על כך שלרשויות המקומיות הערביות הוקצה רק 1.7 אחוז מ"סיוע הקורונה" המיוחד שהגישה הממשלה לשלטון המקומי, והכריזה על שביתת אזרה בת יום ב־5 במאי 2020. במכתב שנשלח לראש הממשלה נאמר בין היתר: "עצוב מאוד שבאוצר לא הפנימו שהרשויות הערביות עומדות בפני קריסה, וכבר כעת רבות מהן משדרות אי־יכולת לשלם משכורות, ולתת שירותים רגילים, כגון איסוף אשפה ותחזוקה שוטפת של מוסדותיהן כולל בתי ספר".¹⁰⁸

ככלל, חלק גדול מהסיוע שמגישה הממשלה לציבור הערבי במשבר הקורונה דומה במהותו לסיוע שמוגש לציבור היהודי, כגון סיוע לעסקים וחל"ת. עם זאת, הממשלה מזהה את האוכלוסייה הערבית כאחת מהקבוצות החלשות בחברה הישראלית. למשל ב־5 באוגוסט 2020 פרסמה הרשות להשקעות במשרד הכלכלה תכנית בסך של 40 מיליון ₪ לקליטת עובדים ששיעור השתתפותם בכוח העבודה נמוך, בהם: ערבים (לרבות בדואים, צ'רקסים ודרוזים), חרדים, אנשים עם מוגבלויות, הורים יחידים ותושבי אזורי עדיפות לאומית. סכום הסיוע לעסק הקולט עומד על 20–30 אחוזים משכר העובד למשך שנתיים.¹⁰⁹

בדצמבר 2020 אמורה הייתה להסתיים תכנית חומש 922 לחברה הערבית (2020–2016),¹¹⁰ שהיקפה המתוכנן 15 מיליארד ₪.¹¹¹ בסוף מרץ 2020, בתוך משבר הקורונה,

הכין המשרד לשוויון חברתי מתווה לתכנית המשכית בשם 923 לחמש השנים הבאות (2021-2025). בין יעדי התכנית: הגדלת הפריון; יצירת שינוי באופי מקומות העבודה של החברה הערבית, לרבות הסללה למקצועות הטכנולוגיה הגבוהה; העלאת התוצר לנפש בחברה הערבית; שוויון הזדמנויות וצמצום פערים. המתווה כלל, בין היתר, הגברת נגישות המערכת הפיננסית לערבים, הגברת הפעילות המשטרתית בקהילה, תגבור לימודי השפה העברית ושיפור שירותי הבריאות.¹¹²

בהמשך הוחלט לא להתחיל בתכנית החומש 923 בשנת 2021. תחת זאת, באוקטובר 2020 אישרה הממשלה להאריך בשנה נוספת (2021) את תכניות החומש 922 ואת תכנית 1480 לחברה הבדואית בצפון, תוך ניצול יתרת תקציבים שלא הגיעו למימוש, בסך של כ-3 מיליארד ₪ (כשליש מהתכנית). במסגרת זו הושם דגש על השקעות בתשתיות תחבורה ביישובים הערביים, וכן על מאבק בפשע, באלימות ובסחר בסמים. בד בבד הונחה המשרד לשוויון חברתי לגבש תכניות המשך לחברה הערבית ולחברה הבדואית.¹¹³

ה. משמעויות ההיבט הכלכלי

ככלל, שיפור מצבה הכלכלי של החברה הערבית הוא אינטרס ברור של המדינה, הן משום שהיא אמורה להיות מחויבת לרווחת כל אזרחיה, והן משום שלמצבם הכלכלי של הערבים בישראל השלכות על המשק כולו. למשל, האוכלוסייה הערבית אינה ממצה את הפוטנציאל הטמון בה לצמיחת התוצר. הדבר פוגע בהכנסות האזרחים הערבים ובצריכה שלהם, מגביל את תקבולי המיסים, ומגדיל את היקף תשלומי ההעברה.¹¹⁴ הדבר נכון גם לאוכלוסיות חלשות אחרות במדינה. ח"כ אחמד טיבי טען בשנת 2018 כי הפגיעה במשק הישראלי מאי-שילוב ערבים מגיעה ל-40 מיליארד ₪ בשנה.¹¹⁵ ככלל, נראה שבחברה הערבית סובלים יותר מאשר בחברה היהודית ממשבר הקורונה מבחינה כלכלית, בשל פערים גדולים במצב הכלכלי טרם המשבר. עם זאת, אין לראות את החברה הערבית כמקשה אחת – ערביי ישראל אינם "שבט" אחד. על הממשלה להבחין בצרכים של קבוצות אוכלוסייה שונות בחברה הערבית, ולנקוט אמצעי סיוע הנהוגים במגזר היהודי באותן שכבות חברתיות-כלכליות, ובהתאם לפגיעה ממשבר הקורונה. כלומר, העיקרון הוא שוויון בטיפול במגפה ובהשלכותיה בהתאם למידת הפגיעה.

תכניות חומש הן אחת מהדרכים הנאותות לטפל בבעיות השורש של החברה הערבית. ועל כן יש להתור לכך שתכנית חדשה תיכנס לתוקף בשנת 2022. בינתיים יש לדאוג ליישום מלא של התכנית הקיימת במגזר הערבי ולוודא שהמגזר שותף למאמצי ההיחלצות מהמשבר של המשק, תוך מתן דגש לתעסוקה ולעסקים קטנים.

תחום המידע והדיגיטציה הוא קריטי, הן כדי להתמודד עם המגפה, הן כדי לנהל את הכלכלה ואת החברה במהלכה, והן לשם פיתוח יכולות כלכליות וחברתיות מתקדמות לעתיד לבוא. זה נכון לכל החברה בישראל וגם לחברה הערבית הידועה בסגירותה. בסיס מידע מפורט דרוש לרשויות בכל הרמות כדי לגבש תכניות; כדי לבצע העברות חד-צדדית ולהגיש סיוע כלכלי ביעילות; כדי לסייע במציאת תעסוקה; כדי לקדם את החברה בתחומים מגוונים וגם לשם גביית מיסים וארנונה באופן הוגן. חשוב לזהות את האזרחים שנפגעו כלכלית במשבר, ולא נזקקו עד כה לסיוע של רשויות הרווחה, כדי לספק להם סיוע ממוקד, וכדי למנוע מהם להתדרדר לקשיי קיום. היכולות הדיגיטליות של הרשויות, של העסקים הקטנים, של בתי הספר ושל הציבור קריטיות הן לצורכי הלימודים והפעילות העסקית בעת משבר הקורונה, והן בתקופה שלאחרי. ועל כן ראוי לתת עדיפות גבוהה להתפתחות דיגיטלית מואצת ויעילה גם בחברה הערבית.

על הרשויות ברמות השונות לספק יותר מידע לאוכלוסייה הערבית, לרבות על ידי שימוש בשפה הערבית. זה נכון גם להסברה על מגפת הקורונה ועל חשיבות החיסונים, וגם לשימוש בדוברי ערבית לחקירות אפידמיולוגיות (כמוזכר בין היתר בתכניתו של ח"כ אחמד טיבי).¹¹⁶ כך גם בנוגע לסיוע לעסקים במצוקה. יש לוודא שחוסר מידע ועודף ביורוקרטיה לא ימנעו את הסיוע מהזכאים.

ככלל, על הנהגת הציבור הערבי, המורגל להפנות אצבע מאשימה לשלטון, ליטול אחריות ולהשקיע יותר מאמצים להובלת הציבור הערבי. מנהיגות החברה הערבית היא קריטית לחוסנה הבריאותי, הביטחוני (רמת הפשיעה), החברתי והכלכלי של החברה הערבית. המשק בחברה הערבית יתקשה לצמוח ואף ייסוג נוכח רמות גבוהות של תחלואה או של פשיעה. מנהיגות מקומית מחייבת לא רק הסברה, אלא גם נכונות להתעמת עם אזרחים ולמנוע התקהלויות המוניות המפיצות את המגפה. במקרים רבים זה לא קרה (ולא רק בחברה הערבית) והתחלואה עלתה. בהקשר זה יצוין לחיוב ראש עיריית כפר קאסם עאדל בדיר, שהצליח לצמצם בצורה דרמטית את תחלואת הקורונה בעיר במהלך הגל השני.¹¹⁷ בגל הראשון בדיר אף שלח מכתב תמיכה והצעת עזרה לראש עיריית בני ברק, הרב אברהם רובינשטיין.¹¹⁸ בעת הזו על ההנהגה להוביל את תהליך החיסונים במגזר (נכון לסוף 2020 – מעטים מתחסנים).

קיימת חשיבות רבה להידוק הקשר בין השלטון המרכזי ובין הרשויות המקומיות והמנהיגים המקומיים, לרבות אנשי דת. בתקופה זו על הממשלה להיות רגישה יותר למצבן הכלכלי הקשה של הרשויות החלשות ולאתגר שהן מתמודדות עימו. היות שמשבר הקורונה חוצה גבולות לאומיים, אתניים ופוליטיים, אפשר לראות בו הזדמנות לשיתוף פעולה ארוך טווח בין הממשלה לחברה הערבית, וזאת גם בתחום הכלכלי ובתחומים המשפיעים על המצב הכלכלי, כגון מיגור הפשע, פיתוח תכניות לימוד מתקדמות, בנייה לגובה, הסבות עבודה והכשרות, הרחבת השימוש בדיגיטל.

יש צורך בהקמה או בהרחבה של אזורי תעשייה ביישובים הערביים. הדבר בלט גם בתקופת הקורונה, הן משום שאזורים אלה דרושים כמקום עבודה קרוב למקום המגורים, והן בהיותם מקור הכנסה חשוב (ארנונה) לרשויות הערביות. על הצורך הזה קיימת הסכמה רחבה,¹¹⁹ אלא שגם במקרה הזה, מקומות העבודה שבהם יזכו האזרחים הערבים יהיו קשורים להשכלה הרלוונטית שהם ירכשו. יש לציין שבתכנית החומש 922 הוקצו תקציבים לאזורי התעשייה בשפרעם, בנצרת, באיכסאל, ברניה, בדיר חנא, בכפר ברא ובכפר קמא.

מלבד המחסום התרבותי והדתי המגביל תעסוקת נשים, נראה שהמחסום העיקרי של התעסוקה בחברה הערבית הוא החינוך וההכשרה הרלוונטיים. כדי להעלות את רמת ההכנסות של החברה הערבית יש לשפר את רמת הידע שלה, ולהקנות "השכלה מכוונת הכנסה" המכוונת למקומות תעסוקה שבהם משתכרים יותר מן הממוצע במשק. בתחום תעסוקת נשים, ייתכן שמשבר הקורונה הוא הזדמנות לקפיצת מדרגה ביכולתן לעבוד מרחוק (באמצעות האינטרנט), מהבית או ממתקנים ביישובים הערביים. למרות האמור לעיל, אין למדוד את דוברי הערבית, או את דוברי העברית ובכלל, במונחים של הכנסה ותוצר בלבד, כמקובל בחברת השפע. על המדיניות החברתית הישראלית לחתור לשוויון הזדמנויות לפי העדפות של כל פרט, ולא לאלץ אזרחים לבחור במקצועות לחיים אך ורק בשל גובה השכר ובשל התרומה לתוצר במדינה. עם זאת, אזרחים שבוחרים במקצועות מסוימים ובאורח חיים מסוים, צריכים להכיר בהשלכות של הדבר על רמות ההכנסה הצפויות להם. ראוי שמסר זה יועבר בשלב מוקדם במערכת החינוך.

הסכמי הנורמליזציה עם איחוד האמירויות, עם בחריין, עם מרוקו ועם סודאן פותחים הזדמנויות כלכליות חדשות. אזרחי ישראל הערבים עשויים למצוא הזדמנות בהשתתפות פעילה בקשרים בין ישראל לבין מדינות ערביות אלה. על הממשלה לשלב אותם ביחסים המתפתחים, לרבות שיתופם במשלחות כלכליות ואחרות למדינות אלה.

מעורבות כוחות הביטחון ביישובים הערביים

א. מערכת היחסים בין הציבור הערבי לבין כוחות הביטחון

היחסים בין החברה הערבית למשטרת ישראל בשני העשורים האחרונים היו רוויים משקעים כואבים ששיקפו את היחסים המעורערים בין המדינה והרוב היהודי לבין האזרחים הערבים. המשטרה נתפסת בעיני רוב הציבור הערבי כמי שמעניקה לו שירות בלתי שוויוני המתאפיין בנוקשות ובאלימות כלפי הערבים ("שיטור-יתר"), מצד אחד, ובהזנחה ואי-טיפול כנדרש באלימות ובפשיעה הפוגעת בחיי היומיום שלהם ("שיטור-חסר"), מצד שני.¹²⁰

בחברה הערבית קיימת דאגה מתמשכת ממה שנתפס בעיניה כיד "קלה על ההדק" של משטרת ישראל כלפי בניה. העובדה שהמחלקה לחקירת שוטרים, שנדרשה על ידי "ועדת אור" לחקור את כל מקרי ההרג שאירעו באוקטובר 2000, הגיעה למסקנה שאין להגיש כתבי אישום כלפי שוטר כלשהו, וכן ריבוי המקרים שבהם נהרגו אזרחים ערבים מירי משטרתי בלי לתת את הדין על כך – כל אלה מעמיקים את דאגתם. לכך נוסף התסכול בשל הפערים הנמשכים בתגובה המשטרתית הניתנת לחברה הערבית בהשוואה לזו הניתנת לחברה היהודית, במיוחד בתחום האלימות והפשיעה הגואה. בצד אלה, קיימת בחברה הערבית גם תחושה שהמשטרה ובתי המשפט נוקטים יד קלה מדי כלפי פעילי ימין קיצוניים שמבצעים פעולות נקם אלימות ("תג מחיר") ביישובים ערביים, כגון הצתת מכוניות והשחתת רכוש.

בעקבות זאת, איבדה המשטרה את מרבית הלגיטימציה שלה בחברה הערבית, אשר פיתחה כלפיה חשדנות ועוינות. המפגשים האלימים בין החברה למשטרה הזינו את הדעות הקדומות ואת התפיסות השליליות, והחריפו את המתחים בין הצדדים. אי-האמון המתמשך של החברה במשטרה הקשה את תפקודה ביישובים הערביים ופגע ביכולתה לזכות בשיתוף הפעולה של הציבור.

בצד זאת, היו כמה גילויים חיוביים, למשל בתחום הספורט. משטרת ישראל זכתה בשנים האחרונות בהערכה מסוימת של החברה הערבית על נכונותה להיאבק בנחישות בגילויי גזענות כלפי שחקנים ערבים במגרשי הכדורגל. מדיניות המאבק

בגילויי הגזענות והאלימות קיבלה תוקף חוקי כאשר הכנסת חוקקה (ב־30.4.2008) את "חוק איסור אלימות בספורט התשס"ח-2008". החוק קובע כי העונש על אמירה גזענית במגרשי הספורט יהיה עד שנתיים מאסר בפועל.¹²¹ משטרת ישראל משתפת פעולה בתחום זה עם ההתאחדות לכדורגל, ונוקטת פעולות שונות, כגון מעצר אוהדים וחקירתם במשטרה, הרחקה מהמגרשים ואף הגשת כתבי אישום בגין גזענות בספורט ובגין הסתה לגזענות במגרשי הכדורגל.

ב. פעולות כוחות הביטחון ביישובים הערביים בימי הקורונה

על רקע מערכת היחסים המתוארת פעלו משטרת ישראל ופיקוד העורף ביישובים הערביים במשך ימי משבר הקורונה, באופן צמוד ובתיאום מלא ביניהם. המשטרה עסקה בעיקר במשימות אכיפה של הוראות משרד הבריאות, בהטלת סגר על יישובים נגועים בקורונה, בשמירה על הסדר הציבורי ובסיוע בהסברת הוראות משרדי הממשלה. פיקוד העורף סייע לרשויות המקומיות בניהול המשבר, ניהל את פעילות ההסברה באמצעות פורטל החירום הלאומי בערבית, סייע למשטרה באכיפה על ידי שיקוף תמונת המצב היישובית והגיש סיוע לאוכלוסיות נזקקות.

פעולות משטרת ישראל

אכיפת הוראות משרד הבריאות – בזמן משבר הקורונה התפרסמו עשרות רבות של הנחיות ושל הוראות לציבור שהפרתן הייתה כרוכה בענישה ובקנסות בדרגות שונות, הן לאזרחים והן לבעלי עסקים. המשימות העיקריות של המשטרה בהקשר זה היו אכיפת התקנות של משרד הבריאות מתוך שמירת הסדר הציבורי, מניעת ניסיונות ביזה של בתי עסק שהוגדרו לא־חיוניים ונסגרו לתקופה ממושכת, וכן למניעת התקהלויות המוניות. הסגר שהוטל אומנם הותיר את רוב האנשים במשך רוב שעות היממה בבתיהם, מה שצמצם באופן ניכר את עבירות הרכוש, אולם עסקים רבים שהוגדרו כלא־חיוניים נסגרו לתקופה ממושכת ובעליהם חששו ממעשי ביזה. בשונה מתקופות שגרה שבהן יש מעט סיורים של המשטרה ביישובים הערביים, בתקופת הקורונה הייתה עלייה בסיורים הליליים, הן מבחינת התדירות, והן מבחינת כמות הניידות שהשתתפו בסיורים לאכיפת הנחיות משרד הבריאות ולשמירת הסדר הציבורי. ניכר כי פעולה זו השיגה את מטרתה: מנעה התקהלויות או טיפלה במקרים של התקהלויות, לרבות כאלה שהיה בהן פוטנציאל להתנהגות אלימה (כמו התקהלויות צעירים בשעות הלילה, מעורבות מעשי קונדס וונדליזם, קטטות בין חברות רחוב), ושמרה על הרכוש ועל העסקים.

מבדיקת נתוני הקנסות שהתפרסמו על ידי רשות האכיפה והגבייה, ונתוני התחלואה שפרסם משרד הבריאות, עולה אפשרות שלפיה הייתה לאורך משבר הקורונה אכיפה מוגברת יותר ביישובים הערביים, בהשוואה לאכיפה רכה ביישובים החרדיים.¹²²

הטלת סגר על יישובים נגועים בקורונה – הטלת סגר מוחלט על יישובים נגועים בקורונה הייתה אתגר נוסף חשוב שעמד בפני המשטרה. ביישובים שבנוגע אליהם התקבלה החלטה על סגר (בהם דבוריה, שבלי – אום אל-גנם, ג'סר אל-זרקא, דיר אל-אסד, חורה), סגרה המשטרה בהצלחה וללא עימותים את הכניסות הראשיות וגם את המעברים בין היישובים.

הסברה של הוראות משרדי הממשלה – ריבוי ההוראות והתדירות הגבוהה של פרסומן והשתנותן גרמו בלבול בקרב הציבור בכלל, כולל בחברה הערבית. אף שבאופן פורמלי תפקיד המשטרה היה לאכוף את התקנות על ידי אזהרה וענישה, היה לה תפקיד נוסף שהוגדר בשיתוף עם ראשי הרשויות המקומיות ופיקוד העורף באמצעות ועדות החירום היישוביות: להיות גורם מסביר. שוטרים התבקשו להסביר לאנשים ולבעלי עסקים את ההוראות שאותן עליהם למלא, להבהיר להם מה מותר ומה אסור לפי ההוראות העדכניות לאותה עת, כל זאת ללא שימוש באמצעי ענישה. ההנחיות לשוטרים בשטח היו להפעיל אמצעי ענישה רק במקרים של סירוב מכוון להיענות להנחיות או של הפרות חוזרות שלהן.¹²³

פעולות פיקוד העורף (פקע"ר)

פיקוד העורף פועל בשגרה להכנת הרשויות המקומיות לחירום, ובאמצעות תפקידו המוגדר הוא מסייע לרשויות המדינה, לגופי החירום, לרשויות המקומיות, לגורמי האכיפה וכן לגופי החברה האזרחית בביצוע משימותיהם בעת חירום. הפיקוד מקיים בשגרה, בין היתר, מערכת אימונים תלת-שנתית לרשויות המקומיות; הכשרות לבעלי התפקידים ברשויות באמצעות המרכז הלאומי לאיתנות; קידום מוכנות באמצעות רכש אמצעים לחירום; חלוקת דפי הסברה ומידע לציבור בנושאי חירום בשפה הערבית. פיקוד העורף מפעיל בשגרה ובחירום יחידות קישור (יקל"ר) לרשויות המקומיות, שייעודן הוא לעזור להן בביצוע משימותיהן בחירום, לסייע בקיום רציפות תפקודית ביישוב ולקשר בין צורכי הרשות לפקע"ר ולמשרדי הממשלה. היקל"ר הוא חלק אינטגרלי מהרשות, ובדרך כלל מפקדי היחידה וחיליה הם תושבי הרשות המקומית או רשות סמוכה.¹²⁴

בהתאם לכך הוקם בפקע"ר לאחר פרוץ המגפה "דסק החברה הערבית", שתפקידו היה לספק תמונת מצב שוטפת למפקדת הפיקוד ולגופים השונים על החברה הערבית וצרכיה. הדסק קיים קשר הדוק עם משרדי הבריאות, הפנים, הרווחה, השוויון החברתי, ביטחון פנים, וכן עם עמותות ועם ארגוני חברה אזרחית שפועלים בכל ימות השנה בחברה הערבית ומכירים היטב את צרכיה. הדסק הדריך את הרשויות המקומיות הערביות בנוגע לאופן מילוי תפקידן במשבר, ושימש במה לשותפות ולשיח בין כל הגופים. הדסק הנחה את הרשויות המקומיות ואת הגופים השונים כיצד לבצע את

משימותיהם ביישובים בצורה נכונה ומיטבית בתחומי ההסברה והאכיפה, התמיכה והסיוע לאוכלוסיות נזקקות, אספקת סלי מזון, הפעלת בתי מלון למבודדי קורונה ועוד. **סיוע לרשויות המקומיות בניהול המשבר** – יחידות ה"יקל"ר (יחידות הקישור לרשות) הובילו את פעולת כוחות פיקוד העורף ביישובים הערביים. תפקידן המוגדר של יחידות אלו הוא מתן סיוע אזרחי לשימור רציפות תפקודית יישובית.¹²⁵ במהלך משבר הקורונה ביצעו יחידות קישור אלה פעולות זיהוי והערכת מצב יישובית לאיתור סממנים של הידבקות ביישוב. בעקבות ההערכה היומית, היקל"ר היישובי שיקף את תמונת המצב למפקדת הנפה/המחוז לצורך התייעצות, הצלבת נתונים וקבלת החלטות. במקביל, תמונת המצב הועברה לפרנסי היישובים ולמשטרה במסגרת הדיונים היומיים בוועדת החירום היישובית, שבראשה עמד ראש הרשות ואשר כללה ראשי מחלקות חיוניות ברשות (כוח אדם, גזברות, חינוך, רווחה), נוסף לנציגי פיקוד העורף והמשטרה. בחלק מהמקומות, דוגמת דיר אל-אסד, ליקל"ר היה תפקיד מכריע באבחון מוקדם של תחילת התפשטות נגיף הקורונה ובהכוונה מהירה להתערבות אפקטיבית ברמה היישובית שתמנע המשך התפשטות של הנגיף ביישוב וליישובים סמוכים. כל זאת, בלי לקחת את מושכות הובלת ניהול המשבר לידיה, אלא השארתו בידי ראש הרשות. הגישה ששיקפו אנשי פיקוד העורף: לנו יש הידע והניסיון בניהול משברים, אך אנחנו כאן כדי לעזור בניהול ולא כדי לנהל את האירוע במקום הרשות. על בסיס הידע והמידע שסיפקה היקל"ר, התקבלו החלטות באמצעות ועדת החירום היישובית, וראשי הרשויות הוציאו הוראות לפעולה לעובדי הרשות והנחיות להתנהגות הנדרשת מהתושבים.¹²⁶

הסברה בשפה הערבית – פעילות ההסברה מטעם פיקוד העורף נערכה דרך פורטל החירום הלאומי בערבית, אשר הושק ב-7 באפריל 2020,¹²⁷ וכן בדף הפייסבוק שנפתח ב-18 באפריל 2020.¹²⁸ אתר האינטרנט בשפה הערבית עשיר בתכנים חשובים ורלוונטיים בשפה פשוטה, והוא התעדכן ברציפות בקצב ההתפתחויות. האתר סיפק הצעות להורים לפעילויות עם הילדים, סרטוני הפגה ופנאי לילדים, מידע על דרכי התמודדות עם השהייה הממושכת של הילדים מול המסכים; מידע על קשיי המתבגרים בעת ההסגר; עצות לבעלי לקויות ומגבלות; מידע על: זכויות עובדים, אלימות במשפחה, פנאי בסגר, כיצד לציין את חודש רמדאן בצל הקורונה, הסבר על התו הסגול, הנחיות לגבי החזרה לבתי הספר, החזרה לחיים בצל הקורונה. חלק ניכר ממידע זה פורסם בדף הפייסבוק של פיקוד העורף בערבית, אך מאחר שהפייסבוק אינו נפוץ כמו אתר האינטרנט, נרשמה כמות קטנה יחסית של עוקבים.¹²⁹ נוסף להסברה באינטרנט חילקו אנשי פיקוד העורף עלונים וחוברות הסברה בחלק מהיישובים הערביים, סיפקו שלטי מידע להעלאת המודעות בקרב הציבור לתלייה ולפרסום במרחב הציבורי, וכן הנחו את הרשויות המקומיות בתכנון ההסברה במישור המקומי דרך אתרי הפייסבוק

ועמודי הפייסבוק של הרשויות או של ראשיהן. בין השאר, הם הנחו את הרשויות לגייס אנשי דת מקומיים לקרוא לציבור אשר שוהה בבתים להישמע להנחיות, לחזק את רוחו ולהעלות את המורל שלו.

סיוע למשטרה בהתוויית האכיפה על ידי שיקוף תמונת המצב היישובית – היקל"ר היה הגורם העיקרי שסיפק את המידע הרלוונטי על תמונת המצב היישובית, על מצב התחלואה ועל התפשטות הנגיף באזור או ביישוב. בהתאם לכך, לפיקוד העורף היה תפקיד מרכזי בהתוויית פעולות האכיפה ביישובים הערביים, והוא אפשר לקיים שמירה מאוזנת ומתונה יחסית ביישובים לא נגועים והידוק השמירה ביישובים בסיכון או שכבר הוגדרו נגועים. כמו כן, קציני פקע"ר וחייליו סייעו למשטרה במשימות אכיפת ההסגר במקרים מסוימים, אך הקפידו על "פרופיל נמוך" בפעילות זו ונמנעו מחיכוך בלתי רצוי עם אזרחים.

הגשת סיוע לאוכלוסיות נזקקות – פיקוד העורף סיפק עשרות אלפי חבילות מזון לרשויות המקומיות הערביות כסיוע לאוכלוסיות נזקקות. נוכח הסגר המלא שהיה בחלק מתקופת המשבר, חלוקת המזון התבצעה על ידי חיילים של פיקוד העורף במדי צה"ל. בניגוד לחברה היהודית, רק חלק קטן מהסיוע כוון לאוכלוסיית הקשישים נוכח מיעוט בקשישים חסרי עורף משפחתי בחברה הערבית. בכל אופן, הרשויות קיבלו תקציב ייעודי לקשישים דרך משרד הרווחה, והם טופלו על ידי לשכות הרווחה ועל ידי עובדי הרשויות המקומיות שעבדו בתקופת החירום בתפקיד עובדי רשות חיוניים.¹³⁰

ג. שיתוף הפעולה של החברה הערבית והנהגתה עם כוחות הביטחון

פעילות המדינה ביישובים הערביים במאמצייה לבלום את התפשטות מגפת הקורונה בגל הראשון התקיימה תוך תיאום רצוף בין משרדי הממשלה, מד"א, משטרת ישראל ופיקוד העורף לבין הרשויות המקומיות, ועד ראשי הרשויות, המנהיגות הפוליטית, החברה האזרחית והאוכלוסייה.

ההתארגנות הפנימית המהירה של החברה הערבית, ושיתוף הפעולה שקיימו מרכיביה עם רשויות המדינה, היו **חסרי תקדים**. החברה הערבית פעלה במשבר בצורה מתואמת, **בקולקטיב** המורכב מנציגי המנהיגות הארצית, ההנהגה הפוליטית, ראשי הרשויות המקומיות וארגוני חברה אזרחית. נקבע ועד חירום לאומי שפעל מתוך חדר מצב בשפרעם, ואלה היו פעולותיו: עקב באופן שוטף אחר נתוני התחלואה ביישובים הערביים; קיים שיתוף פעולה עם משרדי הממשלה ועם כוחות הביטחון; ייצג בפניהם את צורכי הרשויות המקומיות והאוכלוסייה; קרא לציבור להישמע להנחיות משרד הבריאות; גיבה באופן מלא את פעילות כוחות הביטחון ביישובים. ארגוני החברה האזרחית הפעילו בצורה מאורגנת מתנדבים רבים, ואנשי עסקים בעלי הון תרמו כסף לציוד ולמזון.

איימן סייף, לשעבר מנהל הרשות לפיתוח כלכלי בחברה הערבית במשרד לשוויון חברתי, מונה לעמוד בראש מנהלת הקורונה במשרד הפנים לטיפול במשבר בחברה הערבית. הוא פעל בתיאום עם חדר המצב בשפרעם ועם מרכז השליטה הלאומי למאבק בקורונה בתל השומר (המשל"ט), שם הוצב עו"ד רסול סעדה כנציג החברה הערבית. בדרך זו התאפשרה העברת תמונת מצב עדכנית על התחלואה ביישובים הערביים למטה לביטחון לאומי ולשאר הגורמים האחראים. משרד הפנים סייע בהקמת חדר המצב והקדים להעניק לרשויות המקומיות מענקי איזון ופיתוח כדי שיוכלו לשמור על רציפות תפקודית ולהמשיך ולספק לתושבים שירותים חיוניים.

הציבור הערבי שיתף פעולה וגילה אחריות אזרחית ראויה ביישום הנחיות משרד הבריאות וגופי האכיפה. המנהיגות הפוליטית (הרשימה המשותפת), המנהיגות הדתית והמועצה האסלאמית לפסקי הלכה, רופאים ואנשי צוות רפואי ערבים וכן ארגוני חברה אזרחית נרתמו להגברת המודעות בקהילה ומילאו בכך תפקיד חשוב. מקרה חריג אירע ביישוב חורה בנגב, כאשר דווקא עם דעיכת הגל הראשון התרחשה (בתחילת מאי 2020) התפרצות מחודשת של המחלה והידבקות המונית עקב חתונה רבת משתתפים בניגוד להוראות משרד הבריאות. התפרצויות דומות התרחשו בכמה יישובים ערביים נוספים. התנועה האסלאמית הדרומית, המיוצגת בתוך הרשימה המשותפת על ידי "הרשימה הערבית המאוחדת (רע"מ)", הפעילה מראשית משבר הקורונה את ועדת ההצלה של התנועה בפריסה ארצית. ועדה זו כללה מערך חירום עם מאות מתנדבים בעשרות מוקדים אשר סיפקו סיוע מגוון לאוכלוסיות נזקקות בחברה הערבית, הן באופן עצמאי, והן בשיתוף עם חלק מהרשויות המקומיות. הוועדה פעלה בתיאום עם ועד החירום הארצי של ועדת המעקב וועד ראשי הרשויות, והגישה סיוע ליישובים שהיו זקוקים לכך בלי להבחין בין מוצא, דת ולאום. כך למשל, העמותה סייעה לתושבים יהודים בלוד ולתושבים דרוזים בבית ג'ן. בשום מקרה לא היה שיתוף פעולה ישיר בין הוועדה לבין כוחות הביטחון. עם זאת, שני הצדדים פעלו מול הרשויות המקומיות באופן שהתאפשר תיאום במתן הסיוע למשפחות הנזקקות. כמו כן, נציג בכיר של התנועה האסלאמית ונציג פיקוד העורף השתתפו בישיבות ועדת ההיגוי של עמותות ושל ארגוני סיוע ומתנדבים ברמה הארצית.¹³¹

ככלל, חברי הכנסת של הרשימה המשותפת נקטו עמדה חיובית כלפי פעולות המשטרה ופיקוד העורף ביישובים הערביים. ח"כ אחמד טיבי קרא לציבור הערבי (בריאיון לחדשות ערוץ 12, 18.4.2020) לשתף פעולה עם הרשויות, לרבות פיקוד העורף. כאשר נשאל אם הוא אומר זאת בהיותו "דוקטור" – רופא, הוא השיב שאמר את הדברים כמנהיג ציבור.¹³² ח"כ אמטאנס שחאדה, יו"ר בל"ד, אמר בריאיון לרדיו את הדברים המפורשים האלה, בהתייחסו לפעילות כוחות הביטחון ביישובים הערביים:

זה תפקידה של המשטרה... איש לא מתנגד שהמשטרה תמלא את תפקידה האזרחי בתוך היישובים הערביים – היא צריכה לעזור לאוכלוסייה האזרחית לשמור על הסדר ועל החוק. היינו מעדיפים שהמשטרה תעשה הכול בשיתוף עם הרשויות המקומיות. פיקוד העורף פועל בתיאום עם הרשות המקומית: הוא נותן את מארזי המזון לגורמי הרווחה ברשות המקומית, ועובדי הרשות מסיירים בבתים של הקשישים והנצרכים ומוסרים את החבילות.¹³³

ראש הרשימה המשותפת, ח"כ איימן עודה, וחברי הכנסת אחמד טיבי, מנסור עבאס ואמטאנס שחאדה השתתפו בדיון שקיים שר הפנים (18.4.2020) עם ראשי רשויות ערביות ועם אנשי משרד הפנים, על תיאום ההיערכות לחודש הרמדאן.¹³⁴ ב-22.4.2020 התקיים דיון בכנסת באמצעות הוועדה להתמודדות עם נגיף הקורונה, בראשות ממלא מקום יו"ר הוועדה, ח"כ אמטאנס שחאדה. נושא הדיון היה "הכנות בחברה הערבית להתמודדות עם הקורונה לקראת חודש הרמדאן", והשתתפו בו גם חברי הכנסת מהרשימה המשותפת, אוסאמה סעדי (תע"ל) וג'אבר עסאקלה (חד"ש).¹³⁵

בפרוטוקול הישיבה לא נמצאה כל ביקורת על פעילות כוחות הביטחון ביישובים הערביים מצד איש מהח"כים. מודאר יונס, יו"ר ועד ראשי הרשויות המקומיות, איימן סייף, הממונה מטעם משרד הפנים על התמודדות עם הקורונה בחברה הערבית, וח"כ אמטאנס שחאדה עמדו על חשיבות תפקידה של המשטרה ביישובים הערביים במשימות הפיקוח והאכיפה, אך טענו שזמינותה אינה מספיקה. הם דרשו לסייע לרשויות המקומיות שבהן אין שיטור עירוני, בשמירה ובפיקוח על המרחב הציבורי בחודש הרמדאן באמצעות ניידות פיקוח מקומיות או באמצעות חברות אבטחה.

התמודדות החברה הערבית עם משבר הקורונה – ממצאי סקר

ממצאי סקר המכון למחקרי ביטחון לאומי

הנתונים להלן מתבססים על סקר המכון למחקרי ביטחון לאומי אשר נערך ב־20 באוגוסט 2020 בהשתתפות 179 נסקרים מהחברה הערבית בישראל.

תחושות הציבור

באמצעות סקר המכון למחקרי ביטחון לאומי נשאלה השאלה "עד כמה אתה מוטרד או לא מוטרד היום מכל אחד מהנושאים הבאים?" (בריאותי, כלכלי, ביטחוני, דמוקרטי). להלן הממצאים:

1. על השאלה "עד כמה אתה מוטרד היום מהנושא הבריאותי?" ניכר כי 77.1 אחוזים מהציבור הערבי מוטרדים (41.3 אחוזים מאוד מוטרדים, 35.8 אחוזים די מוטרדים), ואילו 22.9 מהציבור הערבי לא מוטרדים (לא כל כך מוטרדים 15.1 אחוזים, כלל לא מוטרדים 7.8 אחוזים). השוואה לציבור היהודי העלתה שנמצאו נתונים דומים (78.4 אחוזים מוטרדים לעומת 21.6 אחוזים לא מוטרדים).¹³⁶
2. על השאלה "עד כמה אתה מוטרד היום מהנושא הכלכלי?" 87.7 אחוזים ענו כי הם מוטרדים (מאד מוטרדים 57 אחוזים, די מוטרדים 30.7 אחוזים), לעומת 12.3 אחוזים אשר אינם מוטרדים (לא כל כך מוטרדים 7.8 אחוזים, כלל לא 4.5 אחוזים). הציבור היהודי מוטרד מעט פחות (83.4 אחוזים).¹³⁷
3. על השאלה "עד כמה אתה מוטרד היום מהנושא הביטחוני?" 73.7 אחוזים ענו שהם מוטרדים (מאד מוטרדים 33.5 אחוזים, די מוטרדים 40.2 אחוזים), לעומת 26.3 אחוזים אשר אינם מוטרדים (לא כל כך מוטרדים 16.2 אחוזים, כלל לא 10.1 אחוזים). ניכר כי הציבור היהודי מודאג הרבה פחות מהנושא הביטחוני לעומת הציבור הערבי (56.3 אחוזים).
4. על השאלה "עד כמה אתה מוטרד היום מהנושא הדמוקרטי?" 71.5 אחוזים מוטרדים (33.5 אחוזים מאוד מוטרדים, 38 אחוזים די מוטרדים), לעומת 28.5

אחוזים לא מוטרדים (לא כל כך מוטרדים 16.2 אחוזים, כלל לא 12.3 אחוזים).
הציבור היהודי מוטרד מעט פחות מהציבור הערבי (67.6 אחוזים מוטרדים).

הממצאים מראים כי רוב הציבור הערבי בישראל מוטרד (בשיעור גבוה, 71 אחוזים ויותר) בכל הפרמטרים שנבדקו. יתר על כן, ניכר כי הציבור הערבי מוטרד **יותר** מהמצב הכלכלי, לאחר מכן מהמצב הבריאותי ורק לבסוף מהמצב הביטחוני והדמוקרטי. בהשוואה לציבור היהודי, הציבור הערבי מוטרד יותר מן ההיבטים הכלכליים, הביטחוניים והדמוקרטיים.

אמון הציבור

מקבץ השאלות שלהלן בחן את מידת אמון הציבור בגורמי הממשל והתקשורת. להלן פילוח התשובות לשאלה "עד כמה אתה סומך או לא סומך על כל אחד מהגורמים הבאים בעת הנוכחית?"

1. ניכר כי רוב הציבור הערבי אינו סומך על הממשלה (55.3 אחוזים לא סומכים לעומת 44.7 אחוזים אשר סומכים). שיעורי אמון נמוכים יותר נמדדו במגזר היהודי (72.3 אחוזים לא סומכים על הממשלה).
2. ניכר כי רוב הציבור הערבי אינו סומך על פקידי האוצר (53.6 אחוזים לא סומכים לעומת 46.4 אחוזים אשר סומכים). בהשוואה לציבור היהודי, כ־65.3 אחוזים אינם סומכים על פקידי האוצר.
3. רוב הציבור הערבי (68.2 אחוזים) סומך על משרד הבריאות לעומת 31.8 אחוזים אשר אינם סומכים. לעומת זאת, נתונים שונים עלו מממצאי הציבור היהודי (49.3 אחוזים לא סומכים על משרד הבריאות).
4. רוב הציבור הערבי אינו סומך על כנסת ישראל (59.8 אחוזים) לעומת 40.2 אחוזים אשר סומכים. שוב, מדובר בנתון נמוך יחסית לציבור היהודי (76.4 אחוזים לא סומכים).
5. 64.2 אחוזים מהציבור הערבי סומך על מערכת המשפט, לעומת 35.8 אחוזים אשר אינם סומכים. לעומת זאת, רוב הציבור היהודי אינו סומך על מערכת המשפט (52.1).
6. רוב הציבור הערבי (53.6 אחוזים) סומך על התקשורת, לעומת 46.4 אחוזים אשר אינם סומכים. בהשוואה לציבור היהודי, 67.4 אחוזים לא סומכים על התקשורת.
7. חצי מהציבור הערבי (50.8 אחוזים) סומך על משטרת ישראל. נתונים דומים נמצאו גם בקרב הציבור היהודי (49.2 אחוזים סומכים).

הציבור הערבי מביע חוסר אמון רב בכנסת, בממשלה ובפקידי האוצר. עם זאת, הציבור הערבי סומך על משרד הבריאות, על מערכת המשפט ועל התקשורת. הציבור הערבי (וכך גם הציבור היהודי) חצוי בנוגע לאמון במשטרת ישראל. אפשר לומר בביטחון

שמידת האמון של הציבור הערבי בגורמי הממשלה ובתקשורת גבוהה ממידת האמון אשר נמדדה בקרב הציבור היהודי.

הטלת אשמה

מקבץ השאלות הבא בחן את מידת האשמה. "דרג, על פי דעתך, את מידת האשמה במשבר הקורונה של כל אחד מהגורמים הבאים על סולם של 1 עד 4 (1 – לא אשם כלל, 4 – מאוד אשם)", להלן תשובות הנסקרים:

1. 74.9 אחוזים מהציבור הערבי מאשימים את ראש הממשלה במשבר (לעומת 25.1 אחוזים שאינם מאשימים). בהשוואה לציבור היהודי, 57.7 אחוזים מאשימים את ראש הממשלה.¹³⁸
  2. 60.9 אחוזים מהציבור הערבי סבורים כי פקידי האוצר אינם אשמים במשבר (לעומת 39.1 אחוזים הטוענים כי הם אשמים). נתונים דומים נמדדו בקרב הציבור היהודי (61.3 אחוזים סוברים כי פקידי האוצר אינם אשמים).
  3. 65.9 אחוזים מהציבור הערבי סבורים כי משרד הבריאות אשם במשבר, לעומת 57.5 אחוזים מהציבור היהודי.
  4. 69.8 אחוזים מהציבור הערבי סבורים כי הפוליטיקאים אשמים במשבר הקורונה, לעומת 30.2 אחוזים הטוענים כי הם אינם אשמים. נתונים דומים עלו בקרב הציבור היהודי (70.7 אחוזים סברו כי הפוליטיקאים אשמים במשבר).
  5. רוב הציבור הערבי (55.3 אחוזים) סבורים כי התקשורת לא אשמה במשבר הקורונה, לעומת 44.7 אחוזים הסוברים ההפך. נתונים דומים עלו בקרב הציבור היהודי (56.6 אחוזים סברו כי התקשורת לא אשמה).
  6. 70.9 אחוזים מהציבור הערבי טוען כי הציבור הוא האשם במשבר הקורונה, לעומת 29.1 אחוזים הסוברים שלא. 65.6 אחוזים מהציבור היהודי סברו כי הציבור אשם.
- ניכר כי הציבור הערבי מטיל את האשמה בעיקר על הציבור, לאחר מכן על ראש הממשלה, על הפוליטיקאים ועל משרד הבריאות. רוב הציבור הערבי אינו תופס את פקידי האוצר או את התקשורת כאשמים במשבר הקורונה. בהשוואה בין הציבורים, הציבור הערבי מאשים את ראש הממשלה במשבר במידה ניכרת.

היפגעות אישית מהמשבר

מקבץ השאלות הבא בחן את השאלה "עד כמה נפגעת או לא נפגעת ממשבר הקורונה הנוכחי בכל אחד מההיבטים הבאים?"

1. 83.2 אחוזים מהציבור הערבי מדווחים כי הם נפגעו ממשבר הקורונה בפן הכלכלי, לעומת 16.8 אחוזים בלבד אשר לא נפגעו. מדובר בנתון גבוה מאוד בהשוואה

- לציבור היהודי (46.2 אחוזים נפגעו). עם זאת, משאלה נוספת עולה כי 48.6 אחוזים מהציבור הערבי דיווח כי מצב התעסוקה לא השתנה בעקבות משבר הקורונה, 24 אחוזים טענו כי ההעסקה צומצמה, 19 אחוזים דיווחו על יציאה לחל"ת, ואילו 8.4 אחוזים בלבד מסרו כי הם נותרו ללא עבודה כלל או נאלצו לסגור את העסק.
2. כשליש (35.8 אחוזים) מהציבור הערבי נפגע בהיבט הבריאותי של משבר הקורונה, לעומת 64.2 אחוזים אשר לא נפגעו. בהשוואה לציבור היהודי, כ-12.8 אחוזים בלבד נפגעו בפן הבריאותי.
3. בהיבט הנפשי, 63.1 אחוזים מהציבור הערבי מדווחים כי נפגעו, לעומת 36.9 אחוזים אשר לא נפגעו. בהשוואה לציבור היהודי, 39.7 אחוזים בלבד נפגעו מהמשבר בפן נפשי.

הציבור הערבי בישראל מדווח כי נפגע ממשבר הקורונה בעיקר בפן הכלכלי וכן בפן הנפשי, אך פחות בפן הבריאותי. יש לציין כי הציבור הערבי בישראל נפגע יותר בכל ההיבטים שנבחנו, בהשוואה לציבור היהודי.

הזדהות עם המחאה נגד מדיניות הממשלה

מקבץ השאלות הבא בחן את מידת הזדהות של הנסקרים עם ההפגנות נגד מדיניות הממשלה ואת האופן שבו אפשר להשפיע על סדר היום בישראל.

1. 64.8 אחוזים מהציבור הערבי מזדהה עם ההפגנות נגד מדיניות הממשלה בעת הזו. מיעוט של כ-24 אחוזים אינו מזדהה עם המחאה. הציבור היהודי חצוי בשאלת ההזדהות (50.5 אחוזים מזדהים).
2. לשאלה כיצד ניתן להשפיע על סדר היום בישראל, 71.5 אחוזים מהציבור הערבי סבורים שאפשר לעשות זאת על ידי הפגנות ומחאות על פי החוק (לעומת 53.9 מהציבור היהודי), 69.3 אחוזים סברו כי יש לעשות כן באמצעות בחירות (לעומת 59.9 אחוזים מהציבור היהודי), 61.5 אחוזים באמצעות פנייה לבית המשפט (לעומת 52.8 אחוזים מהציבור היהודי).
3. 54.7 אחוזים מהציבור הערבי הסכימו עם המשפט כי "במציאות הישראלית מאבק אלים הוא מוצדק לצורך השגת מטרות חברתיות או פוליטיות" (28.5 אחוזים לא הסכימו). מדובר בנתון גבוה מאוד לעומת הציבור היהודי (10.6 אחוזים הסכימו).
4. באופן מפתיע, 57 אחוזים מהציבור הערבי הסכימו עם המשפט "המחאה כיום נגד הממשלה היא ניסיון לא לגיטימי להדיח את ראש הממשלה" (28.5 אחוזים לא הסכימו). 42.6 אחוזים מהציבור היהודי הסכימו עם המשפט.

5. 57 אחוזים מהציבור הערבי הסכימו עם המשפט "הממשלה הנוכחית פוגעת משמעותית בדמוקרטיה בישראל" (26.8 אחוזים לא הסכימו), לעומת 45.5 אחוזים מהציבור היהודי.
  6. 63.1 אחוזים מהציבור הערבי הסכימו עם המשפט "אני סבלני כלפי אזרחים ישראלים שנוקטים אלימות כדי לקדם רעיון שבו הם מאמינים, אם זה למען מדינה טובה יותר בעיניהם" (17.9 אחוזים בלבד לא הסכימו עם המשפט), לעומת 8.5 אחוזים מהציבור היהודי.
  7. 60.3 אחוזים מהציבור הערבי הסכימו עם המשפט "כדי להשיג שינוי במדיניות הממשלה, צריך להחרף את המחאה נגדה" (23.5 אחוזים לא הסכימו), לעומת 38.4 אחוזים מהציבור היהודי.
  8. 46.9 אחוזים מהציבור הערבי אינם מסכימים עם המשפט "לגיטימי בעיניי שאזרחים ייקחו את החוק לידיים ויפעלו בכוח כלפי המפגינים נגד הממשלה" (30.2 אחוזים הסכימו), לעומת 87.8 אחוזים מהציבור היהודי.
- ניכר כי הציבור הערבי מזדהה עם המחאה בישראל, לרבות בשימוש באלימות, בשיעורים גבוהים יותר בהשוואה לציבור היהודי.

מסקנות והמלצות מערכתיות

משבר הקורונה מציב בפני כלל הציבור בישראל, יהודים וערבים כאחד, מטרה עליונה משותפת: להדביר את המגפה ולהציל חיים, לשקם את המשק ואת החברה ולעבור לצמיחה. המשבר חשף את המשמעויות ואת ההשלכות העיקריות הבאות בנוגע לכלל האוכלוסייה בישראל:

- א. מדובר במשבר משולב, בריאותי, כלכלי, חברתי, תודעתי ופוליטי, האמור להימשך זמן רב, גם לאחר סיום תהליך החיסון נגד הנגיף. ככזה הוא מעורר אתגרים ניכרים לכל המדינה ולקהילותיה השונות לצד הזדמנויות שחובה עלינו למצותן.
- ב. המגפה חוצה גבולות וחברות ועל כן הייתה אמורה לחייב התייחסות מלאה ושווה מראשית התפרצותה לכלל קבוצות האוכלוסייה במדינה בכל התחומים: הסברה והנחיות בשפה המתאימה, בדיקות לגילוי נדבקים, שירותים רפואיים הולמים.
- ג. החוסן של הציבור הערבי, שחלקו באוכלוסיית המדינה 20 אחוזים, הוא עניין חיוני ברמה הלאומית. רמה נמוכה של בריאות הציבור והיעדר יכולת הרשויות המקומיות לקיים רציפות תפקודית ושגרת חיים תקינה במצב חירום מתמשך מעלים את הסיכון לתחלואה גבוהה ולשיבוש הפעילות הכלכלית והחברתית במדינה.

אתגרי משבר הקורונה בחברה הערבית ממשיכים להטריד והם כוללים בעיקר: צפיפות ותנאים חברתיים וכלכליים שמקשים לקטוע שרשראות הדבקה; תחלואה כרונית רחבה המעלה את החשש שככל שהמחלה תתפשט יהיו יותר חולים בקורונה; קושי לעודד אנשים לצאת למלוניות לבידוד; המשך שימוש נמוך בשירותים דיגיטליים או ויתור על מעקבים אחרי מחלות, כגון לב וסוכרת.

החברה הערבית ומנהיגותה המקומית, הארצית, הפוליטית והדתית, וכן ארגוני החברה האזרחית הראו בגל הראשון של המגפה רמה גבוהה של מעורבות ושל אחריות בשמירה על ההנחיות למניעת התפשטות המחלה. הדבר בא לידי ביטוי במידת שיתוף הפעולה והתיאום עם משרדי הממשלה השונים ועם כוחות הביטחון שפעלו בשטח. בגל השני של המגפה התנהגות הציבור הערבי הייתה שונה: בדומה לכלל הציבור במדינה חלה התרופפות בהיענות להוראות הריחוק החברתי ועטיית מסכות, שנבעה בעיקר ממצוקה כלכלית ומחוסר אמון בהנחיות משרד הבריאות וקבינט הקורונה

מאחר שהשתנו בתדירות גבוהה. נרשמה עלייה חדה בתחלואה ביישובים הערביים, שנבעה בעיקר מתופעת קיום החתונות ההמוניות ואירועים משפחתיים רבי משתתפים. העוצר הלילי המקומי שהוטל על שורה של יישובים "אדומים" בתחילת ספטמבר, והסגר הכללי שהוטל במחצית ספטמבר למשך כחודש, הביאו לצמצום ניכר בהיקף התחלואה בחברה הערבית, ונרשם הישג בקטיעת שרשראות ההדבקה. ראשי הרשויות המקומיות מילאו בשלב זה תפקיד מכריע בצמצום התחלואה: הם שיתפו פעולה עם פיקוד העורף, עם משטרת ישראל, עם מטה הקורונה ועם משרד הרווחה, הקימו והפעילו צוותים מקצועיים באמצעות תכנית הסיוע "בני חיל" וזכו להתייחסות רצינית של התושבים.

בד בבד עם הירידה בתחלואה, זוהתה בתחילת אוקטובר ירידה ניכרת בשיעור בדיקות הקורונה ביישובים הערביים בהשוואה לאוגוסט עקב שאננות הציבור, ועם הסרת הסגר הכללי במחצית אוקטובר זוהתה שוב מגמת עלייה בתחלואה בקורונה בחברה הערבית. זאת בעיקר עקב אי-הקפדה על הנחיות הבידוד וחדוש החתונות ההמוניות.

א. צעדים נדרשים עם התמשכות המשבר

סביר להניח שכל עוד משבר הקורונה נמשך, על היבטיו השונים, ימשיכו החברה הערבית והנהגותיה לגלות נכונות לשיתוף פעולה עם משרדי הממשלה ועם כוחות הביטחון, אך ייתקלו בקשיים חמורים לקיים רציפות תפקודית. נדרש, על כן, לנקוט צעדי התאוששות ושיקום של הרשויות המקומיות הערביות, לרבות הרשויות הבדואיות בדרום, ולהכשיר אותן לתפקד ולנהל את חיי היום-יום של האוכלוסייה במציאות זו, לצד צמצום נזקים בתחום הבריאותי, הכלכלי והחברתי.

בהיערכות הלאומית למציאות החדשה ובתכניות הממשלה שיגובשו בתחומים השונים, יש להביא בחשבון, באופן שוויוני, את החברה הערבית בישראל על כל חלקיה. נוסף לכך, יש לנקוט את הפעולות האלה בטווח המידי בחברה הערבית:

הנגשת מידע והנחיות – להמשיך להנגיש לציבור הערבי מידע והנחיות של משרדי הממשלה מתוך הקפדה על שפה ערבית תקינה ואמינה, בכל אמצעי התקשורת הקיימים, בזמן אמת ובד בבד עם הפצתם לציבור היהודי. ראוי להקים מוקדים עירוניים טלפוניים או דיגיטליים נגישים בשפה הערבית. לצורך זה (ולצרכים אחרים) יש לקדם ולפתח את תשתיות התקשורת והאינטרנט ביישובים הערביים.

הסברה – להמשיך לקיים קמפיין הסברה ציבורי בשפה הערבית להדרכה ולחינוך בנוגע להתמודדות עם הנגיף, באמצעות רופאים, מובילי דעה ומנהיגי דת, ולהתייחס לכל קהילה על-פי מנהגיה, תרבותה וצרכיה. לפזורה הבדואית נדרשת הסברה פרטנית, רצוי בעל פה, באמצעות אנשי הדת ומנהיגי הקהילה עצמם, וכן רופאים מקרב השבטים והמשפחות המשמשים בעיני האוכלוסייה מודל לחיקוי.

מיסוד התיאום עם נציגי החברה הערבית – יש לקבוע דפוסים מתאימים להידברות ולשיתוף פעולה, וכן לנסח נהלי עבודה בחירום ובמצבי משבר מתמשכים בין משרדי הממשלה, משטרת ישראל ופיקוד העורף לבין המנהיגות הארצית והמקומית, הפוליטית והדתית של החברה הערבית. כן נדרש לגבש מחדש ולתרגל נהלי חירום שיותאמו למצבי חירום ומשבר שונים.

סיוע כלכלי – יש לסייע לרשויות המקומיות התלויות בארנונה ממגורים ומתקשות לספק שירותים לאוכלוסייה. בנוגע לסיוע לעסקים, לעובדים ולאוכלוסייה, יש לוודא שהמגזר הערבי נגיש לכל סוגי סיוע שמקצה המדינה וכי הוא שותף למאמצי ההיחלצות מהמשבר ולצמיחה (פירוט בהמשך).

ב. המלצות בתחום החוסן החברתי

לחיוזק החוסן של החברה הערבית לצורך התמודדות עם מצבי חירום בעתיד ויכולת חזרה לתפקוד מלא עם חלוף מצב החירום, נדרשות השקעות רחבות היקף שהמדינה תשקיע ברשויות המקומיות, ובמיוחד ברשויות הבדואיות בדרום, בתחומים האלה:

א. **שירותים רפואיים** – יש לנקוט אמצעים כדי למנוע התפרצות תחלואה עקב מחסור בתשתיות רפואיות. נדרש להגדיל את פריסת מד"א ביישובים הערביים, להפעיל מרכזי בדיקות ולאפשר ביצוע בדיקות דרך קופות החולים והרופאים בקהילה לאימות הנגיף. כמו כן, יש להעניק ייצוג לערבים בדרגי קבלת ההחלטות במשרד הבריאות ובמשרדי הממשלה הרלוונטיים להתמודדות במגפה, למנות דובר ערבי בכיר מטעם משרד הבריאות שיופיע מול הציבור הערבי כסמכות מקצועית בכירה ואמינה, ולעודד הופעה של רופאים ומומחי בריאות הציבור בערוצי התקשורת המרכזיים.

ב. **חינוך** – נדרשת הנגשה שוויונית של שירותים לתלמידים באמצעות לימוד מרחוק. הדבר מחייב שלבתי הספר, למורים ולתלמידים יהיו אמצעים מתאימים (מחשבים וחיבור אינטרנטי) ותכני חינוך ולימוד ייעודיים לחברה הערבית, וכי תינתן הדרכה מתאימה אשר לאופן הלימוד מרחוק.

ג. **רווחה** – נדרשת תמיכה באוכלוסיות מוחלשות, בפרט קשישים, נשים וילדים, העלולים להיות חשופים לאלימות במשפחה עקב סגר ממושך. בהקשר זה יש להגדיל את תקני העובדים הסוציאליים והפסיכולוגים ברשויות הערביות שיתנו מענה לאוכלוסייה.

ד. **שיטור ופיקוח עירוני** – מומלץ להקים יחידות שיטור עירוני ביישובים שבהם אין יחידות כאלה, ולהגדיל את התקנים של הפקחים העירוניים ברשויות המקומיות. על יחידות השיטור והפקחים יאצילו סמכויות מוגדרות לפעולתם בתחום האכיפה בשעת חירום.

ה. **אלימות ופשעה** – על המדינה להיענות לקריאה של החברה הערבית והנהגתה לסייע לה לעקור את נגע האלימות והפשעה החמורות שפשה בתוכה ומשבש את חייה כחברה. זאת, בשילוב כוחות בין מוסדות המדינה לבין החברה הערבית והנהגותיה, ובאמצעות תכנית ממשלתית מקיפה וחקיקה מתאימה.

ג. המלצות בתחום הכלכלי

אין לראות את החברה הערבית כמקשה אחת. משבר הקורונה המחיש את הצורך בסיוע יעיל וממוקד לנפגעים. זה נכון גם לכלל החברה בישראל. בהיעדר הבחנה מוזרם לאזרחי המדינה כסף רב באופן רוחבי (כגון מענק לכל אזרח ותשלום חל"ת גם למי שיכול לשוב לעבודה), בשעה שהיכולת התקציבית לבצע מהלכים רוחביים לאורך זמן מוגבלת. חשוב במיוחד לזהות את האזרחים שנפגעו מהמשבר שלא נזקקו עד כה לסיוע של רשויות הרווחה, ולסייע להם כדי למנוע מהם מלהתדרדר לקשיי קיום. על הממשלה לנקוט אמצעי סיוע ובקרה לחברה הערבית הנהוגים במגזר היהודי, באותן שכבות חברתיות-כלכליות ובהתאם לרמת המצוקה. בתוך כך חשוב שערביי ישראל לא יישארו מאחור גם בשלב ההיחלצות מהמשבר.

כדי להתמודד עם אתגרי התעסוקה בחברה הערבית יש צורך בהתאמה של ההון האנושי ובהכוונתו למקצועות מבוקשים במשק. באמצעות הכשרות אפשר לבצע התאמות מסוימות. למשל, שיפור רמת האוריינות הדיגיטלית, בייחוד בקרב נשים, עשוי לסייע במעבר לעבודה מן הבית ולאפשר השתלבות בתעסוקה. ברם, לשם תפנית של ממש בפריון העבודה של המגזר ערבי נדרש מאמץ רב-שנים. על כך מעידים תוצאות סקרי פיזה. לתפנית כזו נדרש שינוי עמוק במערכת החינוך במגזר הערבי. כמו כן נדרש לחזק את השליטה בשפה העברית, להרחיב את מרכזי ההכוונה התעסוקתיים, לחזק את תשתיות תחבורה ולשפר את תשתיות התקשורת והדיגיטל במגזר הערבי. במהלך שנת 2021 חיוני למצות את יתרת התקציבים של תכנית החומש 922 ואת תקציבי תכנית הפיתוח 1480 ליישובים הבדואים בצפון. יש להכין תכנית חומש חדשה למגזר הערבי שתיכנס לתוקף בתחילת 2022.

הצורך בהקמת אזורי התעשייה בלט בתקופת הקורונה לא רק משום שמקומות אלה ישמשו מקום עבודה קרוב למקום המגורים, אלא גם כמקור הכנסה חשוב לרשויות הערביות. על הצורך הזה קיימת הסכמה רחבה.¹³⁹ כאמור, בתכנית החומש 922 הוקצו תקציבים לאזורי התעשייה בשפרעם, בנצרת, באיכסאל, ברינה, בדיר חנא, בכפר ברא ובכפר קמא.

ד. המלצות בתחום הפעלת כוחות הביטחון

תקופת משבר הקורונה התאפיינה בנוכחות גבוהה ורצופה של כוחות הביטחון (משטרת ישראל ופיקוד העורף) ביישובים הערביים. הנוכחות ביישובים אלה, במיוחד של חיילים

לבושי מדים, היא מופע נדיר שלא נראה כמותו בעשורים האחרונים, מלבד בעת מלחמת לבנון השנייה בקיץ 2006, אז הנוכחות הצבאית לא זכתה לתהודה ובולטות ציבורית ותקשורתית. גם הנוכחות המשטרתית, שאינה זרה לציבור הערבי (לבטח בנוגע לנוכחות פיקוד העורף), הייתה מסיבית באופן ניכר לעומת תקופות שגרה.

פעולות רשויות המדינה ביישובים הערביים בימי הקורונה, לרבות פעולות הסיוע בתחום הבריאותי, אכיפת הנחיות הבריאות, הגשת סיוע הומניטרי לנזקקים וחלוקת מארזי מזון, וכן הנגשת פורטל החירום הלאומי בשפה הערבית – כל אלה התקיימו תוך תיאום בין משרדי הממשלה, מד"א, משטרת ישראל ופיקוד העורף לבין המנהיגות הערבית הארצית וראשי הרשויות המקומיות.

כך, בימי הקורונה התגלו משטרת ישראל ופקע"ר בעיני החברה הערבית כגופים אפקטיביים והוגנים, הדואגים לסדר ולשלום הציבור **ביישובים הערביים וביישובים היהודיים באותו אופן**.

הניתוח המובא בעבודה זו מעיד על הדברים הבאים, שיש בהם כדי להבטיח אכיפה משטרתית ופעילות יעילה של כוחות הביטחון:

א. תיאום פעילותם של כוחות הביטחון ובעיקר פקע"ר עם ראשי הציבור הערבי ועם המנהיגות הארצית והמקומית, לרבות המנהיגים הדתיים, הייתה משמעותית לגיוס הציבור להישמע להנחיות משרד הבריאות ולהוראות משרדי הממשלה במהלך תקופת החירום.

ב. תחושת השוויון בהפעלת תקנות והוראות החירום כלפי כל קבוצות האוכלוסייה במדינה – יהודים, ערבים וזרים – מסייעת לבניית האמון כלפי כוחות הביטחון.
ג. תגבור כוחות המשטרה ונוכחותם ביישובים הערביים הוא יעיל בשמירה על הסדר הציבורי.

ד. אכיפה משטרתית למניעת התקהלויות והפרת צווים לריחוק חברתי צריכה להיות מיושמת באופן שוויוני ולהתבצע בשותפות ובתיאום עם המנהיגות המקומית.

ה. יש להימנע מהצבת חיילים לצורך אכיפת סגר על יישובים ערביים. במקרה שלא יהיה מנוס מכך, יהיה נכון להציבם ללא נשק, במדי משטרה או בלבוש אזרחי.

ו. יש להימנע מהצבת כוחות צבא בתוך יישובים ערביים שיוחלט על הטלת סגר בהם בשל תחלואה גבוהה. במקרה שלא יהיה מנוס מכך, יהיה נכון להציבם בלבוש אזרחי.

פעילות המשטרה ביישובים הערביים במסגרת המאבק בקורונה, שהתקבלה בברכה וזכתה להערכה של החברה הערבית ושל הנהגתה הארצית והמקומית, עשויה לתרום, בתנאים מסוימים, לתפנית חיובית ביחסים שבין החברה הערבית למדינה. לכך חשיבות רבה, במיוחד נוכח גל הפשיעה והאלימות בחברה הערבית, שלא שכך גם בתקופת הקורונה. אפשר לקבוע על רקע זה כי שיקום הלגיטימציה ואמון הציבור

הערבי במשטרת ישראל וקיום שיתוף פעולה עימה אפשריים ומועילים לציבור הערבי עצמו. יעדים חשובים אלה ניתנים להשגה אם החברה הערבית ומנהיגיה יגיעו להכרה שמשטרת ישראל מחויבת לקיים ביישוביה שיטור ואכיפה שוויוניים (Equality in Policing) בימי שגרה ולא רק בעיתות חירום. זו הזדמנות חשובה למשטרת ישראל לפרוס תחנות ולקיים נוכחות ביישובים הערביים, באותו סדר גודל כמו ביישובים היהודיים. אפשר להניח שהרושם החיובי שהותירה פעילותם של כוחות הביטחון ביישובים הערביים בימי הקורונה עשוי לחזק את המגמה הקיימת בעשור האחרון של עלייה בשיעור התגייסותם של בני החברה הערבית ובנותיה לשירות (הלאומי)־אזרחי. רוב המתנדבים בחברה הערבית לשירות זה מוצבים ביישוביהם ועוסקים בסיוע לאוכלוסייה המקומית. כמה מהם מוצבים בבתי חולים ובתי משפט, ואחרים ממלאים מגוון תפקידים בתחומי החינוך, הרווחה, הבריאות, בסיוע לקשישים, בחינוך למניעת אלימות, ומשתלבים בכוחות ההצלה והחירום. ברור שמגמה חיובית זו תהיה תלויה במידה רבה בגישה הכללית שתתפתח במדינה – בממסד ובציבור הרחב – כלפי החברה הערבית בישראל. בתנאים המסתמנים, כנראה למשך זמן של תעסוקת חסר, גם במגזר הערבי גובר הסיכוי להתנדבות צעירים ערבים למסגרות אלה. יש לעשות מאמץ הסברתי ממוקד בעניין זה, ולוודא שיינתנו תמריצים קונקרטיים לאלה שיתנדבו.

ה. מסקנות ותובנות ברמה הלאומית

התנדודות בהיקפי התחלואה בנגיף הקורונה במדינה, בכלל זה בחברה הערבית, מעידה על כך שמדובר במשבר בריאותי, כלכלי, חברתי ופוליטי מתמשך, בעל השלכות ארוכות טווח בתחומי הכלכלה והחברה. המשבר מציב אתגר חמור לביטחון הלאומי, ועל הנהגת המדינה והציבור היהודי להכיר בכך שלחברה הערבית שמור תפקיד חיוני בהתמודדות עם אתגר זה, והדבר מחייב את שילובה בתהליכי קבלת ההחלטות ובתכנון תכניות ברמה הלאומית לניהול המשבר ולעמידה באתגריו.

משבר הקורונה הוכיח כי ללא אנשי הרפואה והבריאות מקרב החברה הערבית (רופאים, אחיות, רוקחים ואנשי סיעוד), וללא שיתוף פעולה בינם לבין החברה וצוותי הרפואה היהודים – המאבק במגפה והמאמצים להצלת חיים בישראל היו סופגים מכה אנושה. הצוותים הרפואיים של היהודים ושל הערבים פעלו כ"חיילים במערכה" המשותפת במגפה. מציאות זו המחישה להנהגה ולחברה בישראל כי שיתוף פעולה בין כל קבוצות האוכלוסייה במדינה והבטחת הזכות לבריאות לכולם, היא הדרך להתגבר על המגפה, ומכאן שאין מקום לגזענות ולהדרה חברתית, כלכלית או פוליטית כלפי הציבור הערבי, אלא לסולידריות ולשוויון בכל התחומים.

נראה כי שתי החברות מכירות ומעריכות את העשייה של האחת לטובת השנייה בהתמודדות עם המשבר, ולפיכך קיימת חשיבות שמנהיגים משתי החברות יציגו בהבלטה

את חלקן במאבק במגפה ואת הסולידריות שהן גילו זו כלפי זו. כך למשל, במשבר היו גילויי סולידריות של הציבור הערבי כלפי החברה היהודית. ראשי רשויות מקומיות וחברי כנסת ערביים עמדו על הצורך להפיל את החומות המדומיינות שמפרידות בין היהודים לערבים. כמה מהם הציעו להגיש סיוע לתושבי בני ברק ואף להעמיד את מוקד החירום שהקימה התנועה האסלאמית בכפר קאסם (שבו 150 רופאים, עורכי דין ורואי חשבון) לטפל בפניות הציבור החרדי.

המשבר אומנם אינו מסיר את המתחים האידאולוגיים-הלאומיים הקיימים בין היהודים לערבים במדינה, אך הוא מהווה הזדמנות לראות את המשותף הרב הקיים בין הרוב היהודי למיעוט הערבי, ולבחון מחדש את המדיניות ואת היחס כלפי הערבים. המשבר כבר תורם לטיפול רגשות של אהדה, של אמפתיה ושל שותפות גורל, המאפשרים לשתי החברות לראות זו את זו באור אנושי חיובי, והוא יוצר הזדמנות להעמקת ההשתלבות החברתית והפוליטית של הערבים בחברה הישראלית.

לפיכך, נכון מבחינת הממשלה בעת הזו ועל רקע המשבר, לנפץ סטריאוטיפים ודעות קדומות ולהביא לשיפור הזיקה והקשרים המעשיים בין המדינה והרוב היהודי לבין המיעוט הערבי על בסיס של שוויון וכבוד הדדי. להחמצת שעת הכושר שהזדמנה עלולות להיות תוצאות חמורות בטווח הקצר והארוך, ואלה יובילו לקיטוב חברתי. אפליה בתחומים חיוניים כמו בתחום שירותי הרפואה, הרווחה והחינוך, עלולה להעמיק את תחושת הקיפוח ואת חוסר האמון של הציבור הערבי כלפי המדינה; פגיעה כלכלית חמורה עלולה להוביל להעמקת הפער הכלכלי, להאטת תהליכי ההשתלבות בחברה ובכלכלה במדינה ולאלימות גוברת; שימוש בכוח מופרז לאכיפת תנאי הבידוד באמצעות כוח משטרה או צבאי עלול להוביל לעימותים אלימים ולקרע עמוק בין שתי החברות; המשך הדה־לגיטימציה של הציבור הערבי והדרתו החברתית והפוליטית עלולים להביא לניכור ולהקצנה פוליטית. כדי למנוע זאת, על הממשלה לקדם מדיניות לגישור על הפערים התשתיתיים והכלכליים הקיימים בין החברה הערבית לחברה היהודית, ולקבוע כיעד לאומי השתלבות חברתית וכלכלית מלאה של הערבים במדינה, כאזרחים שווי זכויות וחובות. זאת, מתוך התרחקות מאפליה ומהדרה על רקע אתני ובלימת יוזמות חקיקה המכוונות להדרת הערבים.

לסיכום, נקיטת המדיניות המומלצת אינה רק מחובתה של המדינה כלפי כל אזרחיה בעת משבר מחירף וממושך, אלא היא עשויה לחזק מאוד את המגמה הגוברת בקרב מרבית האזרחים הערבים בנוגע לשילובם במדינה בכל התחומים. התנהלות שוויונית בהצהרות ובמעשה מול האזרחים הערבים יכולה לסייע להם בהתמודדותם עם המגפה, ולעודד אותם לראות במדינה כשלהם ולמענם.

ביבליוגרפיה

פרסומים רשמיים

- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (מאי 2018). "תחזית אוכלוסיית ישראל 2015 – 2065". https://old.cbs.gov.il/publications18/forcast_2016_15.pdf
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2019). "חינוך והשכלה – נתונים נבחרים – 2018". **שנתון סטטיסטי לישראל**. <https://www.cbs.gov.il/he/publications/doclib/2019/4.shnatoneducation/diagrams4.pdf>
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2019). "לוח 4.80: בני 15 ומעלה, לפי שנות לימוד, גיל, מין וקבוצת אוכלוסייה". **שנתון סטטיסטי לישראל**. https://www.cbs.gov.il/he/publications/doclib/2019/4.shnatoneducation/st04_80.pdf
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (7 דצמבר 2019). "הכנסות ברוטו של שכירים מסקר הוצאות משק הבית 2018, הודעה לתקשורת". https://www.cbs.gov.il/he/mediarelease/DocLib/2019/375/15_19_375b.pdf
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (31 בינואר 2020). "נתונים מסקר כוח אדם לחודש דצמבר, לרבעון הרביעי ולשנת 2019, הודעה לתקשורת". https://www.cbs.gov.il/he/mediarelease/DocLib/2020/028/20_20_028b.pdf
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (7 במאי 2020). "החוסן האזרחי בתקופת משבר הקורונה, בקרב בני 21 ומעלה". https://www.cbs.gov.il/he/mediarelease/DocLib/2020/127/19_20_127b.pdf
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (26 ביולי 2020). "החוסן האזרחי בתקופת משבר הקורונה, בקרב בני 21 ומעלה: ממצאים מהגל השלישי של הסקר שנערך באמצע יולי בצל המשבר". https://www.cbs.gov.il/he/mediarelease/DocLib/2020/225/19_20_225b.pdf
- ראמ"ה – הרשות הארצית למדידה והערכה בחינוך (2019). **תוצאות המחקר הבין-לאומי – פיזה 2018**. https://meyda.education.gov.il/files/Rama/PISA_2018_Takzir.pdf
- ראמ"ה – הרשות הארצית למדידה והערכה בחינוך (2020). **מחקר פיזה**. <https://cms.education.gov.il/EducationCMS/Units/Rama/MivchanimBenLeumiym/OdotPisa.htm>
- הכנסת העשרים ושלוש – מושב ראשון (2020). **פרוטוקול מס' 28 מישיבת הוועדה המיוחדת בעניין ההתמודדות עם נגיף הקורונה**. יום רביעי, 22 באפריל. https://www.nevo.co.il/law_html/law103/23_ptv_569362.htm
- מוכרות הממשלה (2016). "תכנית לחיזוק החוסן האזרחי בשדרות וביישובי עוטף רצועת עזה" לשנים 2017-2018. **החלטת ממשלה מספר 2156**, 11 בדצמבר. https://www.gov.il/he/Departments/policies/2016_dec2156
- חדשות הכנסת (2016). "ועדת הכספים קוראת להקמה מיידית של אזורי תעשייה ביישובים במגזר הערבי". **אתר הכנסת** (2 באוגוסט). <https://main.knesset.gov.il/News/PressReleases/pages/press020816-sam.aspx>

משרד הפנים (2020). "שר הפנים דרעי בשיחה עם ראשי המגזר הערבי: להוציא בדחיפות חולים מהבתים". **אתר השירותים והמידע הממשלתי**, 19 באפריל. <https://www.gov.il/he/departments/news/news-19-04-2020-1>

משרד האוצר (2020). "מאפייניהם של מובטלים בחודש יוני 2020", אגף הכלכלן הראשי, 2 ביוני. https://www.gov.il/BlobFolder/dynamiccollectorresultitem/periodic-review-16202020/he/weekly_economic_review_periodic-review-16202020.pdf

משרד האוצר (2020). "מאפייני העובדים המושבתים". 1 ביוני. https://www.gov.il/BlobFolder/dynamiccollectorresultitem/periodic-review-01062020/he/weekly_economic_review_periodic-review-01062020.pdf

משרד הכלכלה והתעשייה (2020). "קבלת סיוע לקליטת עובדים נוספים בעסק – מקצה 2020 מותאם לתקופת הקורונה", 5 באוגוסט. https://www.gov.il/he/departments/publications/Call_for_bids/additional-employees-hiring-grants-2020

פיקוד העורף (2008). "ספר יחידה – היקל"ר (יחידת קישור לרשות המקומית)" – באתר פיקוד העורף. https://www.oref.org.il/sip_storage/FILES/1/941.pdf

ספרות ודוחות מחקר

אבו עסבה, ח', אבו נסרה, מ', גדרון, ד', ויישנקוונר, ר' וכנאענה, ב' (2013). **מוכנות היישובים הערביים לחירום**, יוזמות קרן אברהם.

אברקשק, ה' ומנדלס י' (2020). **מנסיים להתחבר: פער דיגיטלי ולמידה מרחוק בקרב סטודנטים בדואים בזמן משבר הקורונה**. מכללת ספיר ומכון מופ"ת.

אבן, שמואל (ספטמבר 2020). כלכלת ישראל לקראת הסגר השני – תמונת מצב ומתאר אסטרטגי להמשך כלכלת ישראל לקראת הסגר השני – תמונת מצב ומתאר אסטרטגי להמשך. **פרסום מיוחד**. תל אביב: המכון למחקרי ביטחון לאומי. <https://www.inss.org.il/he/publication/israel-economy-after-lockdown>

אלמוג'בר, מ' וגרינשפן, א' (2019). ארגוני החברה האזרחית בישראל – מבט עדכני על בסיס נתוני גידסטאר-ישראל. **סדרת מאמרים, חוברת 25**. ירושלים: המרכז לחקר החברה האזרחית והפילנתרופיה בישראל, האוניברסיטה העברית בירושלים.

ג'מאל, א', אלמוג'בר, מ', קוקבין, ו' ואסעיד, ר' (2018). **ארגונים ערביים-פלסטיניים בחברה האזרחית בישראל**. תל אביב: מכון וולטר ליבך לחינוך לדו-קיום יהודי-ערבי, אוניברסיטת תל אביב.

בוטוס, נ' (2020). "השפעת משבר נגיף קורונה על התעסוקה והעסקים במגזר הערבי". ירושלים: מרכז המידע והמחקר של הכנסת (מאי). https://fs.knesset.gov.il/globaldocs/MMM/8b8b2270-1078-ea11-8113-00155d0af32a_11_13831.pdf

ברנדר, מ' וסנדר, א' (2018). **צוות חירום וחוסן יישובי (צה"י)**. תל אביב: השירות לעבודה קהילתית. https://www.gov.il/BlobFolder/unit/molsa-units-community-work-service-new/he/Documents_Units_CommunityResources_CommunityWorkService_WorkModelForResilienceAndEmergencyTeams-Cities.pdf

גופר, א' ובן-פורת, ג' (2013). **שיטור בחברה משוסעת**. חיפה: הוצאת פרדס.

ג'מאל, א' (2017). **החברה האזרחית הערבית בישראל: אליטות חדשות, הון חברתי, ותודעה אופוזיציונית**, תל אביב: מכון וולטר ליבך לחינוך לדו-קיום יהודי-ערבי, אוניברסיטת תל אביב, קו אדום – הוצאת הקיבוץ המאוחד.

ג'מאל, א', אלמוג'בר, מ' ואחרים (2019). **ארגונים ערביים-פלסטיניים בחברה האזרחית בישראל**. תל אביב: מכון וולטר ליבך לחינוך לדו-קיום יהודי-ערבי, אוניברסיטת תל אביב, ירושלים: המרכז לחקר החברה האזרחית והפילנתרופיה בישראל, האוניברסיטה העברית בירושלים.

גרא, ר' (2018). **ספר החברה הערבית (9): אוכלוסייה, חברה, כלכלה**. ירושלים: מכון ון ליר.

- הרמן, ת' וענבי, א' (15 ביולי, 2020). **סקר מיוחד: משבר האמון בממשלה**. המכון הישראלי לדמוקרטיה
<https://www.idi.org.il/articles/32008>
- הרמן, ת' וענבי, א' (5 באוגוסט, 2020). **מדד הקול הישראלי: רוב הציבור מתנגד לבחירות**. המכון הישראלי לדמוקרטיה
<https://www.idi.org.il/articles/32196>
- חילו, נ' וחיים, ע' (2014). **השירות האזרחי בחברה הערבית בישראל**. **עדכן אסטרטגי**, 17 (1), 49-59.
 ח'לאילה, מ' (20 במאי, 2017). **התפתחות ההון האנושי בקרב החברה הערבית הפלסטינית בישראל**. דוח כנס פוטנציאל ההון האנושי הערבי ביוזמת ועדת המעקב העליונה בישראל, טייבה.
 ח'מאסי, ר' (2017). **צמיחת מעמדות הביניים והשפעתם על ניהול הרשויות המקומיות ביישובים הערביים**. דוח מחקר מסכם. חיפה: המרכז היהודי-ערבי, אוניברסיטת חיפה
- חיאל, ע' (2020). **הנרשמים החדשים בשירות התעסוקה במשבר הקורונה: השוואה בין האוכלוסייה הערבית והיהודית**. שירות התעסוקה הישראלי (מאי).
<https://www.taasuka.gov.il/he/InfoAndPublications/ResearchAndReviews/Documents/newunemployedcomparion140520.pdf>
- ישיב, ע' וקסיר (קלינר) נ' (2018). **כלכלת החברה הערבית בישראל**. תל אביב: אוניברסיטת ת"א והמכון החרדי לחקר מדיניות. <https://machon.org.il/wp-content/uploads/2019/07/d7a0d799d7a6d794-d7a7d79cd799d7a0d7a8-d7a7d7a1d799d7a8-d795d7a2d7a8d79f-d799d7a9d799d791-d79bd79cd79bd79cd7aa-d794d797d791d7a8d794-d794.pdf>
- לביא, א' ואחרים (2016). **החברה הערבית-הפלסטינית במדינת ישראל: עת לשינוי אסטרטגי בתהליכי השילוב והשוויון**. תל אביב: מרכז תמי שטינמן למחקרי שלום והמכון למחקרי ביטחון לאומי, אוניברסיטת תל אביב.
- לביא, א', אבו מוד, מ', סואעד, ח' ואלרן, מ' (2020). **שינויים חברתיים והשפעתם על ההשתתפות הפוליטית של הערבים. הדים – אשגור התכניות לחקר יחסי יהודים-ערבים במכון למחקרי ביטחון לאומי**, 7 (פברואר).
- מדהלה, ש', אלמוג-בר, מ', וגל, ג'וני (2018). **עמותות בתחום הרווחה בישראל: תמונת מצב**. ירושלים: מרכז טאוב והמרכז לחקר החברה האזרחית והפילנתרופיה בישראל, האוניברסיטה העברית.
- סלימאן, ס' (2016). **מרחבי מפגש בין יהודים וערבים בישראל: מקדמי שילוב או ניכור? המקרה של מרכזי קניות בצפון הארץ**. תל אביב: מרכז תמי שטינמן למחקרי שלום, אוניברסיטת תל אביב.
- סנד, א', רוזן-צבי, י' ואחרים (2015). **מחקר לבדיקת המדיניות הממשלתית כלפי האוכלוסייה הערבית במסגרת עבודת הרשויות המקומיות בחברה הערבית**. (דוח סופי, מוגש למרכז השלטון המקומי בישראל), דצמבר, עמ' 11-35.
- עבאס, פ' (2015). **השתלבות המעמד הבינוני הערבי במטרופולינים של תל אביב וחיפה**. חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה. ירושלים: המחלקה לגיאוגרפיה, האוניברסיטה העברית.
- עודד, י' (22 בינואר, 2019). **תכנית החומש למגזר הערבי: בין ייצוג ליישום. מאמרים בנושא פוליטיקה של הזרה בשירות המדינה**. המכון הישראלי לדמוקרטיה. <https://www.idi.org.il/articles/25488>
- פדן, כ' ואלרן, מ' (2018). **יישובים ב"עוטף עזה" – מקרה בוחן לחוסן החברתי בישראל (2006-2016)**. תל אביב: המכון למחקרי ביטחון לאומי (מזכר מס' 178).
- פדן, כ' (2020). **"חוסן בחזית האזרחית – הון חברתי ומנהיגות מקומית", מערכות עורף. אתר צה"ל**. <https://www.idf.il/https://www.idf.il/אתרים/מערכות/בין-המערכות/מערכות-עורף-כרמית-פדן>
- קסיר (קלינר) נ', ואסף, צ"ש (דצמבר 2016). **"תמונת מצב פיתוח כלכלי: החברה הערבית, הדרוזית והצ'רקסית"**, גבעת חביבה. <https://machon.org.il/wp-content/uploads/2019/07/d7aad795d795d7a0d7aa-d79cd7a6d791-d7a4d799d7aad795d797-d79bd79cd79bd79cd799-d791d797d791d7a8d794-d794d7a2d7a8d791d799d7aa-d794d793d7a8.pdf>
- צ'רניחובסקי, דב ואחרים (2017). **בריאות האוכלוסייה הערבית בישראל**. ירושלים: מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל. מתוך "דוח מצב המדינה 2017".

- רוגל, ר'. (2012). **פריקט תחזית קיימות לישראל (2030): חוסן וקיימות**. ירושלים: המשרד לאיכות הסביבה ומכון ירושלים לחקר ישראל. <https://www.icspc.org/wp-content/uploads/articles/תחזית-קיימות-לישראל-2030.pdf>
- רשות החדשנות (2019). **דוח ההון האנושי לשנת 2019**. https://innovationisrael.org.il/sites/default/files/High%20Tech%20Human%20Capital%20Report%202019%20-%20Hebrew%20Version_4.pdf
- Aldrich, D. P. (2012). *Building resilience: Social capital in post-disaster recovery*. Chicago, University of Chicago Press.
- Berkes, F., & Ross, H. (2013). Community resilience: Toward an integrated approach. *Society & Natural Resources*, 26(1), 5-20.
- Gregory, P. A. (2015). Reassessing the effectiveness of all-hazards planning in emergency management. *Inquiries Journal/Student Pulse*, 7(06). Retrieved from <http://www.inquiriesjournal.com/a?id=1050>
- Harland, L., Harrison, W., Jones, J. R., & Reiter-Palmon, R. (2005). Leadership behaviors and subordinate resilience. *Journal of Leadership & Organizational Studies*, 11(2), 2-14.
- Longstaff, P. H., & Yang, S. U. (2008). Communication management and trust: Their role in building resilience to “surprises” such as natural disasters, pandemic flu, and terrorism. *Ecology and Society*, 13(1).
- Madsen, W., & O’Mullan, C. (2014). ‘Knowing me, knowing you’: Exploring the effects of a rural leadership programme on community resilience. *Rural Society*, 23(2), 115-160.
- Marantz, E. A., Kalev, A., & Lewin-Epstein, N. (2013). Israeli-Palestinian women in the retail industry: Social boundaries and job search techniques. In *Palestinians in the Israeli Labor Market* (pp. 131-152), edited by Sami Miaari and Nabil Khattab. Palgrave Macmillan, New York.
- Norris, F. H., Stevens, S. P., Pfefferbaum, B., Wyche, K. F., & Pfefferbaum, R. L. (2008). Community resilience as a metaphor, theory, set of capacities, and strategy for disaster readiness. *American Journal of Community Psychology*, 41(1-2), 127-150.
- Paton, D., & Johnston, D. (2001). Disasters and communities: Vulnerability, resilience and preparedness. *Disaster Prevention and Management: An International Journal*, 10(4), 270-277.
- Poortinga, W. (2012). Community resilience and health: The role of bonding, bridging, and linking aspects of social capital. *Health & Place*, 18(2), 286-295.
- Southwick, S. M., Bonanno, G. A., Masten, A. S., Panter-Brick, C., & Yehuda, R. (2014). Resilience definitions, theory, and challenges: interdisciplinary perspectives. *European Journal of Psychotraumatology*, 5(1), 25338.

אתרים ודפי אינטרנט

- אתר פיקוד העורף בערבית: <https://info.oref.org.il/12402-ar/Pakar.aspx>
- אתר האגודה להתנדבות: <https://www.sherut-leumi.co.il/article.aspx?id=50>
- אתר הקואליציה הישראלית לטראומה: <http://israeltraumacoalition.org/he/>
- אתר כל זכות: <https://www.kolzchut.org.il/he>
- אתר עמותת בת־עמי: <http://bat-ami.org.il>
- אתר עמותת שלומית: <https://shlomit.org.il>
- דף פיקוד העורף ברשת פייסבוק בערבית: <https://www.facebook.com/Pikudhaorefarb>

פרסומים תקשורתיים וחדשותיים

- אדיר, י' (25 באוגוסט, 2020). הפרויקטור פרופ' גמזו: התחלואה בישראל מהקשות בעולם, אסון בחברה הערבית. **Ynet**. נלקח מתוך: <https://www.ynet.co.il/article/HJHav00z7w#autoplay>
- איתאל, י' (2 במאי, 2020). הרשויות הערביות הודיעו על פתיחה בשביתה: עומדים בפני קריסה. **וואלה חדשות**. נלקח מתוך: <https://news.walla.co.il/item/3354616>
- איתאל, י' (7 באוקטובר, 2020). חשש בחברה הערבית מיציאה מהסגר: "אם נחזור ונחגוג – הכול ירד לטמיון. **וואלה חדשות**. נלקח מתוך: <https://news.walla.co.il/item/3390927>
- אפרתי, ע' (5 בספטמבר, 2020). גמזו: עשרות עלולים למות מקורונה בציבור הערבי בתוך חודש, ייתכן שאף מאות. **הארץ**. נלקח מתוך: <https://www.haaretz.co.il/health/corona/1.9131037>
- ברויטמן, ד' (25 באוקטובר, 2020). אפליית קנסות הקורונה: הנחה לחרדים והחמרה לערבים. **כלכליסט**. נלקח מתוך: <https://www.calcalist.co.il/local/articles/0,7340,L-3865177,00.html>
- ברקת, ע' (27 בינואר, 2017). שירות לאומי כולם: המודל שרוצה להחליף את צבא העם. **גלובס**. נלקח מתוך: <https://www.globes.co.il/news/article.aspx?did=1001316188>
- ג'רבי, ש"ש (14 בינואר, 2014). השירות הלאומי: סיפור הצלחה במגזר הערבי", מאמר דעה, **וואלה חדשות**. נלקח מתוך: <https://news.walla.co.il/item/2925309>
- גרינברג, ק"א (12 בפברואר, 2020). הפגיעה במשק מאי-שילוב ערבים – 40 מיליארד שקל בשנה. **כלכליסט**. נלקח מתוך: <https://www.calcalist.co.il/conference/articles/0,7340,L-3731666,00.html>
- ואקד, יוסף (10 בספטמבר, 2020). "מתנות לחתונה הן סיפור שלא נגמר, יותר קשה משלום משכנתא". **דה-מרקר**. <https://www.themarker.com/blogs/yaser-wakid/BLOG-1.9144870>
- ותד, ע' (17 באוקטובר, 2020). העבודה בשחור מפרקת את החברה הערבית. **גלובס**. נלקח מתוך: <https://www.globes.co.il/news/article.aspx?did=1001256702>
- זינגר, ע' (23 באפריל, 2020). מרחאבית. **כאן – תאגיד השידור, רשת ב**. נלקח מתוך: <https://omny.fm/shows/marhabet/23-4-2020>
- זיתון, י' (16 באפריל, 2020). פסוקים מהקוראן וסרטוני סלבס ערבים: היערכות קורונה של פיקוד העורף לרמזאן. **Ynet**. נלקח מתוך: <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-5715736,00.html>
- זקן, ד' (31 במרס, 2020). מתווה לתכנית חומש נוספת למגזר הערבי: הסללה להייטק, העלאת התוצר לנפש וצמצום האלימות. **גלובס**. נלקח מתוך: <https://www.globes.co.il/news/article.aspx?did=1001323905>
- זקן, ד' (25 באוקטובר, 2020). הממשלה אישרה את הארכת תכנית החומש לחברה הערבית. **גלובס**. נלקח מתוך: <https://www.globes.co.il/news/article.aspx?did=1001346849>
- חורי, ג' (4 באוגוסט, 2020). ראשי רשויות ערבית על הסגר הצפוי: "המצב מסוכן, חייבים למנוע התקלה ליוות. **הארץ**. מלקח מתוך: <https://www.haaretz.co.il/health/corona/.premium-1.9127456>
- חורי, ג' (6 בספטמבר, 2020). ברשויות הערביות נערכים לסגר בתחושות מעורבות: "בלי סיוע המשטרה זה לא יעבוד". **הארץ**. נלקח מתוך: <https://www.haaretz.co.il/health/corona/.premium-1.9131840>
- חורי, ג' (8 בספטמבר, 2020). ממונה הקורונה בחברה הערבית: לערים הערביות אין כמעט דרך לאכוף הנחיות. **הארץ**. נלקח מתוך: <https://www.haaretz.co.il/health/corona/.premium-1.9136537>
- חורי, ג' (6 באוקטובר, 2020). מספר בדיקות הקורונה בחברה הערבית ירד בכ-50 אחוזים בתוך חודש. **הארץ**. נלקח מתוך: <https://www.haaretz.co.il/health/corona/.premium-1.9211252>
- חורי, ג' (25 באוקטובר, 2020). בחברה הערבית שוב מזהים מגמת עלייה בתחלואה בקורונה. **הארץ**. נלקח מתוך: <https://www.haaretz.co.il/health/corona/.premium-1.9259483>
- חורי, ג' וליס, י' (7 בספטמבר, 2020). "בחברה הערבית גינו את החלטת נתניהו: "רק מגבירה את תחושת אי-הוודאות", **הארץ**. נלקח מתוך: <https://www.haaretz.co.il/health/corona/.premium-1.9133957>
- ירון, ל' (17 במרס, 2020). הרופאים הערבים נמצאים בחזית המאבק בקורונה, ומרגישים שעל גבם יש מטרה. **הארץ**. נלקח מתוך: <https://www.haaretz.co.il/news/health/.premium-MAGAZINE-1.8682178>

- כספית, ב' ומגל, י' (15 בספטמבר, 2020). ראש עיריית כפר קאסם חושף: כך הורדנו את היקף התחלואה ב-50 אחוזים. **מעריב**. נלקח מתוך: <https://www.maariv.co.il/corona/corona-israel/Article-790174>
- לוקש, א' (30 בספטמבר, 2020) קיצור הבידוד ותקציבים למערכת הבריאות בחברה הערבית: תכנית טיבי למאבק בקורונה. **Ynet**. נלקח מתוך: <https://www.ynet.co.il/article/SJ4iiezIw>
- מערכת אתר צה"ל (15 באפריל, 2020) פעולות הסיוע של צה"ל במגזר הערבי. **אתר צה"ל**. נלקח מתוך: <https://www.idf.il/>
- מערכת חדשות 0404 (7 בספטמבר, 2020). 9 ערים נוספו לפרויקט "בני חיל" לסיוע לחולי קורונה בערי מיקוד. **אתר חדשות 0404**. נלקח מתוך: <https://www.0404.co.il/?p=652933>
- מערכת ישראל היום (15 באפריל, 2020). כך מסייע צה"ל למגזר הערבי. **ישראל היום**. נלקח מתוך: <https://www.israelhayom.co.il/article/751743>
- מערכת ערוץ 7 (7 ביולי, 2020). ארבעה מיליארד שקלים מדי שנה לתמיכה בעמותות. **ערוץ 7**. נלקח מתוך: <https://www.inn.co.il/News/News.aspx/442670>
- מקלאדה, פאדי (9 בספטמבר, 2020). "החתונות בחברה הערבית: לקחת בחשבון את התרבות והאופי הייחודי". **גלובס**. נלקח מתוך: <https://www.globes.co.il/news/article.aspx?did=1001342179>
- סלונים, ע' (19 באפריל, 2020). ביקורת טלוויזיה. **וואלה**. נלקח מתוך: <https://e.walla.co.il/item/3352490>
- פרג', י' (6 באפריל, 2020). הנגיף לא מבדיל בין יהודים לערבים. **דבר**. נלקח מתוך: <https://www.davar1.co.il/216469/>
- קלינגבייל, ס' (30 ביולי, 2020). אחד משלושה ללא פרנסה: המעמד שספג את הפגיעה הקשה ביותר מהקורונה. **דה-מרקר**. נלקח מתוך: <https://www.themarker.com/career/premium-1.9031164>
- רוחקס דומבה, ע' (15 בספטמבר, 2020). איפה שהיו חומות – בנינו גשרים. **ישראל דפנס**. נלקח מתוך: <https://www.israeldefense.co.il/he/node/45273>
- שמעוני, מ' (26 באוקטובר, 2018). מנכ"ל השירות הלאומי-אזרחי הפורש: "כל המגזרים יכולים לתרום למדינה". **מעריב**. נלקח מתוך: <https://www.maariv.co.il/news/israel/Article-667625>
- שעלאן, ח' (17 באוגוסט, 2020). בחברה הערבית מקבלים את הביקורת: אי אפשר לשבת בשקט מול העלייה בתחלואה. **Ynet**. נלקח מתוך: <https://www.ynet.co.il/article/H11YSzDGw>
- שעלאן, ח' (9 בספטמבר, 2020). בחברה הערבית מקדימים חתונות לצהריים ומתעקשים: באולמות פחות יידבקו. **Ynet**. נלקח מתוך: <https://www.ynet.co.il/article/BJTZmtUEw#autoplay>

הערות

-
- 1 Norris, F. H., Stevens, S. P., Pfefferbaum, B., Wyche, K. F., & – למשל, מהבחינה החברתית –
Pfefferbaum, R. L. (2008). Community resilience as a metaphor, theory, set of capacities,
and strategy for disaster readiness. *American journal of community psychology*, 41(1-2),
127-150.
- 2 Southwick, S. M., Bonanno, G. A., Masten, A. S., או למשל מהאספקלריה הפסיכולוגית
Panter-Brick, C., & Yehuda, R. (2014). Resilience definitions, theory, and challenges:
interdisciplinary perspectives. *European journal of psychotraumatology*, 5(1), 25338.
- 3 ראה סקירת ספרות על מושג החוסן בפדן, אלרן (2018), **יישובים ב"עוטף עזה" – מקרה בוחן**
לחוסן החברתי בישראל (2006–2016), המכון למחקרי ביטחון לאומי, מזכר מס. 178, פרק א'.
4 על ההיבטים המעשיים של חוסן בחירום ראה: רוגל, ר' (2012), פרויקט תחזית קיימות לישראל
(2030): חוסן וקיימות, המשרד לאיכות הסביבה ומכון ירושלים לחקר ישראל,
<https://www.icspc.org/wp-content/uploads/articles/%D7%AA%D7%97%D7%96%D7%99%D7%AA-%D7%A7%D7%99%D7%99%D7%9E%D7%95%D7%A-%D7%9C%D7%99%D7%A9%D7%A8%D7%90%D7%9C-2030.pdf>
- 5 Paton, D., & Johnston, D. (2001), Disasters and ראה חוסן ו חוסן של מנהיגות ו חוסן ראה
communities: vulnerability, resilience and preparedness. *Disaster Prevention and Management:*
An International Journal.
- 6 Berkes, F., & Ross, H. (2013), Community resilience: toward an integrated approach. *Society
& Natural Resources*, 26(1), 5-20.
- 7 Madsen, W., & O'Mullan, C. (2014), 'Knowing me, knowing you': Exploring the effects
of a rural leadership programme on community resilience. *Rural Society*, 23(2), 115-160.
- 8 Harland, L., Harrison, W., Jones, J. R., & Reiter-Palmon, R. (2005), Leadership behaviors
and subordinate resilience. *Journal of Leadership & Organizational Studies*, 11(2), 2-14.
- 9 Longstaff, P. H., & Yang, S. U. (2008), Communication management and trust: their role
in building resilience to "surprises" such as natural disasters, pandemic flu, and terrorism.
Ecology and Society, 13(1).
- 10 Aldrich, D. P. (2012), *Building resilience: Social capital in post-disaster recovery*. University
of Chicago Press.
- 11 Poortinga, W. (2012), Community resilience and health: The role of bonding, bridging, and
linking aspects of social capital. *Health & place*, 18(2), 286-295.
- 12 Gregory, P. A. (2015), "Reassessing the Effectiveness of All-Hazards Planning in Emergency
Management." *Inquiries Journal/Student Pulse*, 7(06). Retrieved from <http://www.inquiriesjournal.com/a?id=1050>
- 13 על מרכז משאבים ופעילותו ראה <https://www.icspc.org/>
-

- 14 על מרכזי החוסן ופעילותם ראה <https://www.gov.il/he/Departments/General/molasa-community-intterventions-communal-sturdiness-new>
- 15 על הקואליציה לטראומה ופעילותה ראה <http://israeltraumacoalition.org/he/>
- 16 על ההתארגנות לחירום בישובים ראה <https://www.molsa.gov.il/Populations/Community/CommunityIntterventions/Documents/%D7%A6%D7%95%D7%95%D7%AA%20%D7%97%D7%99%D7%A8%D7%95%D7%9D%20%D7%95%D7%97%D7%95%D7%A1%D7%9F%20%D7%99%D7%99%D7%A9%D7%95%D7%91%D7%99.pdf>
- 17 פדן, אלרן (2018), שם.
- 18 החלטת ממשלה מספר 2156 מ־11 בדצמבר, 2016 https://www.gov.il/he/Departments/policies/2016_dec2156
- 19 אפרים לביא ואחרים, **החברה הערבית-הפלסטינית במדינת ישראל: עת לשינוי אסטרטגי בתהליכי השילוב והשוויון**, אוניברסיטת תל אביב: מרכז תמי שטיינמץ למחקרי שלום והמכון למחקרי ביטחון לאומי, 2016.
- 20 לפי הספר **החברה הערבית בישראל** (2019) של מכון ון ליר, רוב הגברים הערבים המועסקים (58%) בשנת 2014 עבדו בשלושה ענפים: בנייה, תעשייה ומסחר, לעומת תעשייה, שירותים עסקיים, מְנהל ציבורי, תחבורה ותקשורת (59%) בקרב הגברים היהודים; ואילו רוב הנשים הערביות המועסקות (73%) עבדו בשלושה ענפים: חינוך, שירותי בריאות, רווחה וסעד ומסחר, לעומת חינוך, שירותי בריאות, רווחה וסעד, שירותים עסקיים ומסחר (68%) בקרב הנשים היהודיות. ראה: רמסיס גרא. 2018. **ספר החברה הערבית (9): אוכלוסייה, חברה, כלכלה**. ירושלים: מכון ון ליר, 48-49.
- 21 Marantz, E.A., Kalev, A. and Lewin-Epstein, N., 2013. Israeli-Palestinian Women in the Retail Industry: Social Boundaries and Job Search Techniques. In: Sami Miaari and Nabil Khattab, eds. *Palestinians in the Israeli Labor Market*. Palgrave Macmillan, New York, p. 146.
- 22 ראה לדוגמה: סעיד סלימאן, **מרחבי מפגש בין יהודים וערבים בישראל: מקדמי שילוב או ניכור? המקרה של מרכזי קניות בצפון הארץ**, אוניברסיטת תל אביב: מרכז תמי שטיינמץ למחקרי שלום, 2016; אפרים לביא ואחרים, **החברה הערבית-הפלסטינית בישראל: עת לשינוי אסטרטגי בתהליכי השילוב והשוויון**, עמ' 187.
- 23 ראה להלן (בתת הפרק "חולשת הרשויות המקומיות").
- 24 פהימה עבאס, 2015. **השתלבות המעמד הבינוני הערבי במטרופולינים של תל אביב וחיפה**. חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה. ירושלים, המחלקה לגיאוגרפיה, האוניברסיטה העברית.
- 25 מוחמד ח'לאילה, 2017. **התפתחות ההון האנושי בקרב החברה הערבית הפלסטינית בישראל**. דוח כנס פוטנציאל ההון האנושי הערבי ביוזמת ועדת המעקב העליונה בישראל, טייבה, 20 במאי.
- 26 לפי ספירה באתר הרשות השופטת.
- 27 **דוח ההון האנושי לשנת 2019**. רשות החדשנות.
- 28 https://innovationisrael.org.il/sites/default/files/High%20Tech%20Human%20Capital%20Report%202019%20-%20Hebrew%20Version_4.pdf
הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. 2019. "חינוך והשכלה – נתונים נבחרים – 2018". **שנתון סטטיסטי לישראל**. <https://www.cbs.gov.il/he/publications/doclib/2019/4.shnatoneducation/diagrams4.pdf>
- 29 שם, עמ' 63.
- 30 ראסס ח'מאסי. 2017. **צמיחת מעמדות הביניים והשפעתם על ניהול הרשויות המקומיות ביישובים הערביים**. דוח מחקר מסכם. חיפה: המרכז היהודי-ערבי, אוניברסיטת חיפה, עמ' 62.

- 31 נכון לנובמבר 2018, רשומים בישראל 46,747 ארגונים ללא מטרות רווח. ראה: מיכל אלמוג-בר, איתי גרינשפן, "ארגוני החברה האזרחית בישראל – מבט עדכני על בסיס נתוני גייסטאר-ישראל", סדרת מאמרים, חוברת 25, האוניברסיטה העברית בירושלים, המרכז לחקר החברה האזרחית והפילנתרופיה בישראל, מאי 2019; אמל ג'מאל, מיכל אלמוג-בר ואחרים, "ארגונים ערביים-פלסטיניים בחברה האזרחית בישראל", מכון וולטר ליבך לחינוך לדו-קיום יהודי-ערבי באוניברסיטת תל אביב, המרכז לחקר החברה האזרחית והפילנתרופיה בישראל, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2019.
- 32 אמל ג'מאל, **החברה האזרחית הערבית בישראל: אליטות חדשות, הון חברתי, ותודעה אופוזיציונית**, אוניברסיטת תל אביב: מכון וולטר ליבך לחינוך לדו-קיום יהודי-ערבי, קו אדום – הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2017, עמ' 189.
- 33 שם, עמ' 139, 279.
- 34 אמל ג'מאל, מיכל אלמוג-בר, ויקטוריה קוקבין, רנא אסעיד, **ארגונים ערביים-פלסטיניים בחברה האזרחית בישראל**, אוניברסיטת תל אביב: מכון וולטר ליבך לחינוך לדו-קיום יהודי-ערבי, 2018, עמ' 25.
- 35 אמל ג'מאל, שם, עמ' 127-128.
- 36 שם, עמ' 156-157, 270-271.
- 37 שם, עמ' 156-184.
- 38 שביט מדהלה, מיכל אלמוג-בר, ג'וני גל, **עמותות בתחום הרווחה בישראל: תמונת מצב**, ירושלים: מרכז טאוב והמרכז לחקר החברה האזרחית והפילנתרופיה בישראל, האוניברסיטה העברית, 2018, עמ' 3.
- 39 אמל ג'מאל, מיכל אלמוג-בר ואחרים, שם, עמ' 8.
- 40 נאדיה חילו ועידן חיים, "השירות האזרחי בחברה הערבית בישראל", המכון למחקרי ביטחון לאומי, עדכן אסטרטגי, כרך 17, גיליון 1, אפריל 2014, עמ' 49-59.
- 41 ראה דברי מנכ"ל הרשות ראובן פינסקי בכתבה הבאה: עמיקם ברקת, "שירות לאומי לכולם: המודל שרוצה להחליף את צבא העם", גלובס, 27.1.20. <https://www.globes.co.il/news/article.aspx?did=1001316188>
- 42 שר-שלום גרבי, "השירות הלאומי: סיפור הצלחה במגזר הערבי", מאמר דעה, **וואלה**, 14 בינואר 2014, <https://news.walla.co.il/item/2925309>
- 43 ראה אתר עמותות בת-עמי, וגם עמותת שלומית והאגודה להתנדבות.
- 44 ראה באתר "כל זכות": https://www.kolzhut.org.il/he/%D7%A8%D7%A9%D7%95%D7%A8%D7%95%D7%AA_%D7%94%D7%9C%D7%90%D7%95%D7%9E%D7%99-%D7%90%D7%96%D7%A8%D7%97%D7%99
- 45 ראה: מור שמעוני, "מנכ"ל השירות הלאומי-אזרחי הפורש: "כל המגזרים יכולים לתרום למדינה", מעריב, 26.10.2018. <https://www.maariv.co.il/news/israel/Article-667625>
- 46 פירוט על המצב הכלכלי הבסיסי של החברה הערבית ראה להלן בפרק: "התמודדות החברה הערבית עם משבר הקורונה – ההיבט הכלכלי".
- 47 הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. 2019. **שנתון סטטיסטי לישראל**, לוח 4.80: "בני 15 ומעלה, לפי שנות לימוד, גיל, מין וקבוצת אוכלוסייה".
- https://www.cbs.gov.il/he/publications/doclib/2019/4.shnatoneducation/st04_80.pdf
- 48 דב צ'רניחובסקי ואחרים (2017). **בריאות האוכלוסייה הערבית בישראל**. ירושלים: מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל. מתוך "דוח מצב המדינה 2017".
- 49 על מצבן של הרשויות המקומיות והחסמים הקיימים בפני פיתוח חברתי וכלכלי שלהן ראה: איתי סנד, יששכר רוזן-צבי ואחרים, **מחקר לבדיקת המדיניות הממשלתית כלפי האוכלוסייה הערבית במסגרת עבודת הרשויות המקומיות בחברה הערבית** (דו"ח סופי – מוגש למרכז השלטון המקומי בישראל), דצמבר 2015, עמ' 11-35.

- 50 שם, עמ' 11-12.
- 51 שם, עמ' 48-51.
- 52 כרמית פדן, "חוסן בחזית האזרחית – הון חברתי ומנהיגות מקומית", **מערכות עורף**, 2020.
- 53 ח'אלד אבו עסבה, מוחמד אבו נסרה, דייד גדרון, רות ויינשנק-ונר ובאסס כנאענה, **מוכנות היישובים הערביים לחירום**, יוזמות קרן אברהם, דצמבר 2013, עמ' 9, 102, 105, 113, 120.
- 54 שם, עמ' 52.
- 55 שם, עמ' 56-57, 104, 108.
- 56 ראה פרטים על מערך המתנדבים שם, עמ' 78.
- 57 פרוט נרחב על שיתופי הפעולה שתוארו לעיל ועל התרגילים המתקיימים לבחינת היערכויות הגופים לחירום, ראה: ח'אלד אבו עסב ואחרים, **מוכנות היישובים הערביים לחירום**.
- 58 שם, עמ' 84.
- 59 שם, עמ' 87.
- 60 אפרים לביא, מורסי אבו מוך, ח'דר סואעד, מאיר אלרון, "שינויים חברתיים והשפעתם על ההשתתפות הפוליטית של הערבים", המכון למחקרי ביטחון לאומי, הדים, גיליון 7, פברואר 2020.
- 61 עונת החתונות בחברה הערבית מתחילה בחודש מרץ ונמשכת עד סוף ספטמבר. רוב החתונות מתקיימות בימי שישי ולעיתים מתקיימות ביום שישי אחד עשרות חתונות במקביל. בנושא החתונות ראה: פאדי מקלאדה. "החתונות בחברה הערבית: לקחת בחשבון את התרבות והאופי הייחודי". גלובס, 9.9.2020.
- 62 ד"ר האמה אבו-קשק וד"ר יונתן מנדלס, "מנסים להתחבר: פער דיגיטלי ולמידה מרחוק בקרב סטודנטים בדואים בזמן משבר הקורונה", מכללת ספיר ומכון מופ"ת, 2020.
- 63 בתגובה לעתירת מרכז עדאלה לזכויות המיעוט הערבי פסק בית המשפט העליון כי מדיניות הקצאת המשאבים לצורך קיום הבדיקות איננה ברורה, וכי על המדינה לשקול הקמת מתחמי בדיקה נוספים לאוכלוסייה הערבית.
- 64 מתוך מצגת משרד הבריאות שהוצגה ב-"פורום למידה: פקע"ר והחברה הערבית", 16.7.2020.
- 65 מתוך מצגת משרד הבריאות, שם.
- 66 ראה בעבודה זו ממצאי סקר המכון למחקרי ביטחון לאומי.
- 67 מתוך מצגת משרד הבריאות, שם.
- 68 אדיר, ירון (25 באוגוסט 2020) "הפרויקטור פרופ' גמזו: התחלואה בישראל מהקשות בעולם, אסון בחברה הערבית", **ynet**, <https://www.ynet.co.il/article/HJHav00z7w#autoplay>.
- 69 ג'קי חוגי, "ברשויות הערביות נערכים לסגר בתחושות מעורבות: "בלי סיוע המשטרה זה לא יעבוד", **הארץ**, 6.9.20. <https://www.haaretz.co.il/health/corona/premium-1.9131840>.
- 70 עידו אפרתי, "גמזו: עשרות עלולים למות מקורונה בציבור הערבי בתוך חודש, ייתכן שאף מאות", **הארץ**, 5.09.20. <https://www.haaretz.co.il/health/corona/1.9131037>.
- 71 ראה חסן שעלאן, "בחברה הערבית מקבלים את הביקורת: אי אפשר לשבת בשקט מול העלייה בתחלואה", **ynet**, 17.8.20. <https://www.ynet.co>. <https://www.ynet.co.il/article/H11YSzDGw>.
- 72 שם.
- 73 ברשימת היישובים: אבו סנאן, אום אל-פאחס, אעבלין, בוקעאטא, בית ג'ון, ג'לג'וליה, ג'ת, דלית אל-כרמל, זמר, טייבה, יקיר, כסרא-סמיע, כעביה-טבאש-חג'אג'רה, כפר ברא, כפר כנא, כפר קאסם, לקיה, נצרת, עין מאהל, עספאי, ערעה, פורדיס, קלנסווה, וכן 12 שכונות ערביות בירושלים.
- 74 ג'קי חורי, "ראשי רשויות ערביות על הסגר הצפוי: "המצב מסוכן, חיבבים למנוע התקלויות"
<https://www.haaretz.co.il/health/corona/premium-1.9127456>

- 75 ג'קי חוגי, "ברשויות הערביות נערכים לסגר בתחושות מעורבות: "בלי סיוע המשטרה זה לא יעבוד", שם.
- 76 ראה: חסן שעלאן, "בחברה הערבית מקדימים חתונות לצהריים ומתעקשים: "באולמות פחות יידבקו", **Ynet**, 9.9.20, <https://www.ynet.co.il/article/BJTZmtUEw#autoplay>
- 77 שם.
- 78 שם.
- 79 ראה דבריו של רפיק חלבי, ראש מועצת דלית אל-כרמל בעניין זה. ג'קי חורי ויהונתן ליס, "בחברה הערבית גינו את החלטת נתניהו: "רק מגבירה את תחושת אי-הודאות", **הארץ**, 07.09.20, <https://www.haaretz.co.il/health/corona/.premium-1.9133957>
- 80 שם; ג'קי חורי, "ממונה הקורונה בחברה הערבית: לערים הערביות אין כמעט דרך לאכוף הנחיות", **הארץ**, 08.09.20, <https://www.haaretz.co.il/health/corona/.premium-1.9136537>
- 81 שם; ג'קי חוגי, "ברשויות הערביות נערכים לסגר בתחושות מעורבות...". שם.
- 82 ראה דבריו של פרופ' ערן סגל בנושא: https://twitter.com/segal_eran/status/1317880623726530567?s=20
- 83 יואב איתאל, "חשש בחברה הערבית מיציאה מהסגר: "אם נחזור ונחגוג – הכול ירד לטמיון", אתר **Walla** 07.10.2020, <https://news.walla.co.il/item/3390927>
- 84 ראה חדשות 4, "9 ערים נוספו לפרויקט "בני חיל" לסיוע לחולי קורונה בערי מיקוד", 07.9.2020, <https://www.0404.co.il/?p=652933>
- 85 ראה לדוגמה התיאור על הפעלת תכנית "בני חיל" בירכא: עמי רוחקס דומבה, "איפה שהיו חומות – בנינו גשרים", ישראל דפנס, 15.9.2020, <https://www.israeldefense.co.il/he/node/45273>
- 86 ג'קי חורי, "מספר בדיקות הקורונה בחברה הערבית ירד בכ-50 אחוזים בתוך חודש", **הארץ**, 06.10.20, <https://www.haaretz.co.il/health/corona/.premium-1.9211252>
- 87 שם.
- 88 ג'קי חורי, "בחברה הערבית שוב מזהים מגמת עלייה בתחלואה בקורונה", **הארץ**, 25.10.2020
- 89 עם חתימת עבודה זו (סוף אוקטובר 2020), הסתמנה עלייה חוזרת בתחלואה במזרח ירושלים. הנתונים הצביעו על תחלואה סמויה שהואצה על-ידי חתונות ואירועים חברתיים. ראה למשל: https://twitter.com/kann_news/status/1322247112134926336?s=20
- 90 למ"ס (7 דצמבר 2019). "הכנסות ברוטו של שכירים מסקר הוצאות משק הבית 2018, הודעה לתקשורת. https://www.cbs.gov.il/he/mediarelease/DocLib/2019/375/15_19_375b.pdf
- 91 למ"ס (31 בינואר 2020). "נתונים מסקר כוח אדם לחודש דצמבר, לרבעון הרביעי ולשנת 2019, הודעה לתקשורת. https://www.cbs.gov.il/he/mediarelease/DocLib/2020/028/20_20_028b.pdf
- 92 למ"ס (מאי 2018). "תחזית אוכלוסיית ישראל 2015 – 2065. https://old.cbs.gov.il/publications18/forecast_2016_15.pdf
- 93 ירון, לי (17 במרץ 2020), "הרופאים הערבים נמצאים בחזית המאבק בקורונה, ומרגישים שעל גבם יש מטרה", **הארץ**. 1.8682178, <https://www.haaretz.co.il/news/health/.premium-MAGAZINE-1.8682178>
- 94 קסיר (קלינר) ניצה, צחור-שי אסף (דצמבר 2016). "תמנות מצב פיתוח כלכלי: החברה הערבית, הדרוזית והצ'רקסית", גבעת חביבה. <https://machon.org.il/wp-content/uploads/2019/07/d7aad79ed795d7a0d7aa-d79ed7a6d791-d7a4d799d7aad795d797-d79bd79cd79bd79cd799-d791d797d791d7a8d794-d794d7a2d7a8d791d799d7aa-d794d793d7a8.pdf>
- 95 מחקר פיזה (2020). רשת ארצית למדידה והערכה בחינוך. <https://cms.education.gov.il/EducationCMS/Units/Rama/MivchanimBenLeumiyim/OdotPisa.htm>

- 96 הרשות הארצית למדידה והערכה בחינוך משרד החינוך (2019). תוצאות מהמחקר הבין-לאומי
 -פיזה 2018. https://meyda.education.gov.il/files/Rama/PISA_2018_Takzir.pdf
- 97 סקר פיזה. <https://cms.education.gov.il/EducationCMS/Units/Rama/MivchanimBenLeumiyim/OdotPisa.htm>
- 98 רשות המיסים. פורסם ב**גלובס** 12-13 באוגוסט 2020.
- 99 בוטוס, נעם (מאי 2020). "השפעת משבר נגיף קורונה על התעסוקה והעסקים במגזר הערבי".
 מרכז המידע והמחקר של הכנסת.
- 100 אתר **דה-מרקר**, 30 יולי 2020. <https://www.themarker.com/career/premium-1.9031164>
- 101 יחיאל, עופרי (מאי 2020), שירות התעסוקה.
<https://www.taasuka.gov.il/he/InfoAndPublications/ResearchAndReviews/Documents/newunemployedcomparison140520.pdf>
- 102 קיים פער משמעותי בין נתוני למ"ס וביטוח לאומי ובין נתוני שירות התעסוקה, הנובע מהגדרות שונות של דורשי עבודה וניטור שונה. לפי ביטוח לאומי, הנתון של לשכת התעסוקה כולל גם אנשים הרשומים בלשכה אך עובדים בפועל.
- 103 משרד האוצר (אוגוסט 2020). "מאפייניהם של מובטלים בחודש יוני 2020", אגף הכלכלן הראשי.
https://www.gov.il/BlobFolder/dynamiccollectorresultitem/periodic-review-16202020/he/weekly_economic_review_periodic-review-16202020.pdf
- 104 משרד האוצר (1 ביוני 2020). "מאפייני העובדים המושבתים".
https://www.gov.il/BlobFolder/dynamiccollectorresultitem/periodic-review-01062020/he/weekly_economic_review_periodic-review-01062020.pdf
- 105 ותד, עסמת (17 באוקטובר 2020). "העבודה בשחור מפרקת את החברה הערבית", גלובס.
<https://www.globes.co.il/news/article.aspx?did=1001256702>
- 106 למ"ס (26 ביולי 2020). "החוסן האזרחי בתקופת משבר הקורונה, בקרב בני 21 ומעלה".
https://www.cbs.gov.il/he/mediarelease/DocLib/2020/225/19_20_225b.pdf
- 107 סקרי למ"ס:
https://www.cbs.gov.il/he/mediarelease/DocLib/2020/127/19_20_127b.pdf
https://www.cbs.gov.il/he/mediarelease/DocLib/2020/127/19_20_127b.pdf
https://www.cbs.gov.il/he/mediarelease/DocLib/2020/225/19_20_225b.pdf
- 108 איתאל, יואב, (2 מאי 2020). "הרשויות הערביות הודיעו על פתיחה בשביתה: עומדים בפני קריסה. וואלה חדשות. <https://news.walla.co.il/item/3354616>
- 109 משרד הכלכלה והתעשייה (5 באוגוסט 2020). "קבלת סיוע לקליטת עובדים נוספים בעסק – מקצה 2020 מותאם לתקופת הקורונה".
https://www.gov.il/he/departments/publications/Call_for_bids/additional-employees-hiring-grants-2020
- 110 פירוט במסמך זה תחת הכותרת "חולשת הרשויות המקומיות".
- 111 ירון עודד (ינואר 2019). "תכנית החומש למגזר הערבי: בין ייצוג ליישום", המכון לדמוקרטיה.
<https://www.idi.org.il/articles/25488>
- 112 דני זקן (31 במרס 2020). מתווה לתכנית חומש נוספת למגזר הערבי: הסללה לייטק, העלאת התוצר לנפש וצמצום האלימות. **גלובס**. <https://www.globes.co.il/news/article.aspx?did=1001323905>
- 113 דני זקן, "הממשלה אישרה את הארכת תכנית החומש לחברה הערבית", **גלובס**, 25.10.2020.
<https://www.globes.co.il/news/article.aspx?did=1001346849>
- 114 ערן ישיב, קסיר (קליינר) ניצה (2018). כלכלת החברה הערבית בישראל, אוניברסיטת ת"א והמכון
 החרדי לחקרי מדיניות.

- 115 <https://machon.org.il/wp-content/uploads/2019/07/d7a0d799d7a6d794-d7a7d79cd799d7a0d7a8-d7a7d7a1d799d7a8-d795d7a2d7a8d79f-d799d7a9d799d791-d79bd79cd79bd79cd7aa-d794d797d791d7a8d794-d794.pdf>
 גרינברג, קרן-אור (12 בפברואר 2020). "הפגיעה במשק מאי-שילוב ערבים – 40 מיליארד שקל בשנה", **כלכליסט**.
- 116 <https://www.calcalist.co.il/conference/articles/0,7340,L-3731666,00.html>
 אלכסנדרה לוקש (30 בספטמבר 2020) "קיצור הבידוד ותקציבים למערכת הבריאות בחברה הערבית: תכנית טיבי למאבק בקורונה", **Ynet**. <https://www.ynet.co.il/article/SJ4iiezIw>
- 117 בן כספית וינון מגל (15 בספטמבר 2020). "ראש עירית כפר קאסם חושף: כך הורדנו את היקף התחלואה ב־50%", **מעריב**. <https://www.maariv.co.il/corona/corona-israel/Article-790174>
- 118 יהל פרג' (6 באפריל 2020). "הנגיף לא מבדיל בין יהודים לערבים", **דבר**. <https://www.davar1.co.il/216469/>
- 119 חדשות הכנסת (2 באוגוסט 2016), "ועדת הכספים קוראת להקמה מיידית של אזורי תעשייה ביישובים במגזר הערבי". <https://main.knesset.gov.il/News/PressReleases/pages/press020816-sam.aspx>
- 120 על שיטור-יתר ושיטור חסר כלפי המיעוט הערבי בישראל, ראה אורי גופר וגיא בן-פורת (עורכים), **שיטור בחברה משוסעת**, חיפה: הוצאת פרדס, 2013.
- 121 מתוך לשון החוק: "איסור התבטאות גזענית – המתבטא התבטאות גזענית במהלך אירוע ספורט, דינו – מאסר שנתיים; בחוק זה, "התבטאות גזענית" – קריאה של מילים, צלילים או נהמות, וכן התבטאות חזותית, על ידי אדם, לבדו, יחד עם אחר או במקלה, שיש בהם משום איום, השפלה, בוז, גילוי איבה, עוינות, אלימות או גרימת מדנים כלפי אדם, ציבור או חלקים של האוכלוסייה, והכל בשל צבע או השתייכות לגזע, לדת או למוצא לאומי-אתני".
<http://www.knesset.gov.il/Laws/Data/law/2182/2182.pdf>
- 122 ראה: דורון ברויטמן, "אפליית קנסות הקורונה: הנחה לחרדים והחמרה לערבים", **כלכליסט**, 25.10.2020 <https://www.calcalist.co.il/local/articles/0,7340,L-3865177,00.html>
- 123 יואב זיתון, "פסוקים מהקוראן וסרטוני סלבס ערבים: היערכות קורונה של פיקוד העורף לרמדאן", **Ynet**, 16 באפריל 2020, <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-5715736,00.html>
- 124 ראה "ספר יחידה – היקל"ר (יחידת קישור לרשות המקומית)" – באתר פיקוד העורף: https://www.oref.org.il/sip_storage/FILES/1/941.pdf
- 125 ראה "ספר יחידה – היקל"ר (יחידת קישור לרשות המקומית)" – באתר פיקוד העורף: https://www.oref.org.il/sip_storage/FILES/1/941.pdf
- 126 ראה "כך מסייע צה"ל למגזר הערבי", **ישראל היום**, 15 באפריל 2020. <https://www.israelhayom.co.il/article/751743>
- 127 ראה אתר פיקוד העורף בערבית: <https://info.oref.org.il/12402-ar/Pakar.aspx>
- 128 ראה דף פיקוד העורף ברשת פייסבוק בערבית: <https://www.facebook.com/Pikudhaorefarb>
- 129 בהתחשב בכך שכיום רשת פייסבוק היא אטרקטיבית בקרב בני 30+ בעוד הדור הצעיר יותר נמצא ברשתות אחרות, בעיקר באינסטגרם, ייתכן שכדאי היה לפיקוד העורף להשיק חשבון אינסטגרם בערבית במקביל לזה שיש בערבית.
- 130 מערכת אתר צה"ל, "פעולות הסיוע של צה"ל במגזר הערבי", 15 באפריל 2020, [https://www.idf.il/מאמרים/קורונה/פעולות-הסיוע-של-צה"ל-במגזר-הערבי](https://www.idf.il/מאמרים/קורונה/פעולות-הסיוע-של-צה)
- 131 מתוך שיחה עם מר גאזי עיסא, בכיר בתנועה האסלאמית (הפלג הדרומי), ב־5 ביולי 2020.
- 132 עמית סלוניס, "ביקורת טלוויזיה", **Walla**, 19 באפריל 2020, <https://e.walla.co.il/item/3352490>
- 133 ערן זינגר, "מרחאבית", כאן – תאגיד השידור, רשת ב, 23.4.2020. <https://omny.fm/shows/marhabet/23-4-2020>

- 134 ידיעה באתר השירותים והמידע הממשלתי, 19 באפריל 2020, <https://www.gov.il/he/departments/news/news-19-04-2020-1>
- 135 ראה: פרוטוקול מס' 28 של הוועדה המיוחדת בעניין ההתמודדות עם נגיף הקורונה, יום רביעי, 22 באפריל 2020. https://www.nevo.co.il/law_html/law103/23_ptv_569362.htm
- 136 על פי סקר המכון הישראלי לדמוקרטיה (יולי 2020) החשש להידבקות בנגיף הקורונה ממשיך לעלות החל מחודש מאי, והוא הגיע כמעט לרמות השיא של תחילת המגפה בסוף חודש מרץ, בקרב שני הציבורים. העלייה בחשש מובחנת יותר בציבור היהודי (מ-57 אחוזים לפני חודש ל-73 אחוזים כיום), אם כי עדיין שיעור החוששים בציבור הערבי מעט גבוה יותר (75 אחוזים). ראה: <https://www.idi.org.il/articles/32008>
- 137 על פי סקר המכון הישראלי לדמוקרטיה (יולי 2020), בדומה לסקר המכון, מידת החשש לעתיד הכלכלי גבוהה יותר בציבור הערבי מאשר בציבור היהודי. ראה: <https://www.idi.org.il/articles/32008>. על פי סקר הלמ"ס (יולי 2020), כמחצית מהאוכלוסייה (55 אחוזים) חוששים מקושי בכיסוי הוצאותיהם, אך בקרב החברה הערבית – 65 אחוזים. בקרב 41 אחוזים, חלה החמרה במצב הכלכלי שלהם ושל משפחתם בעקבות משבר הקורונה; אצל 49 אחוזים מהערבים. בקרב 21 אחוזים, כ-1.2 מיליון איש, הם או אחד מבני משק ביתם צמצמו את כמות האוכל או הארוחות שהם אוכלים במהלך השבוע האחרון. ראה: <https://www.cbs.gov.il/he/mediarelease/Pages/2020>
- 138 על פי סקר המכון הישראלי לדמוקרטיה (אוגוסט 2020), בגל הראשון של מגפת הקורונה רוב המרואיינים הביעו אמון גבוה בנתניהו בהקשר של טיפולו במשבר. אך כיום, כאשר הגל השני כבר התפרץ, רק מיעוט נותנים לו ציון טוב או מצוין בתחום זה (יהודים: 27 אחוזים, ערבים: 18 אחוזים). עם זאת, בשאלת המשך נשאל: "האם אתה תומך או מתנגד לפירוק הממשלה הנוכחית ולהליכה לבחירות חדשות בסוף 2020?" בקרב המרואיינים היהודים רק 25 אחוזים צידדו בקיום בחירות חדשות בקרוב, לעומת 43 אחוזים בקרב הערבים. ראה: <https://www.idi.org.il/articles/32196>
- 139 חדשות הכנסת (2 באוגוסט 2016), "ועדת הכספים קוראת להקמה מיידית של אזורי תעשייה ביישובים במגזר הערבי". <https://main.knesset.gov.il/News/PressReleases/pages/press020816-sam.aspx>

המשבר הלאומי הרב-מערכתי שמחוללת מגפת הקורונה בישראל, העמיד במבחן את יכולתה של החברה הערבית, המהווה כחמישית מאוכלוסיית המדינה, להתמודד עמו ועם השלכותיו לטווח הקצר ולטווח הארוך. מזכר זה מסכם מחקר שנערך בנושא במכון למחקרי ביטחון לאומי.

המחקר התבסס על התפיסה של "חוסן חברתי" (حصانة اجتماعية), והוא כלל סקירה וניתוח של התמודדות הציבור הערבי בישראל עם משבר הקורונה. נבחנו הפעולות שננקטו לבלימת התפשטות הנגיף ביישובים הערביים ובמזרח ירושלים, התמודדות החברה הערבית עם ההיבט הכלכלי של המשבר, וכן פעילות כוחות הביטחון ביישובים הערביים בימי המגפה. בין היתר, ממצאי המחקר אוששו הערכה כי בלי אנשי הרפואה והבריאות מקרב החברה הערבית, וברי שיתוף פעולה בינם לבין צוותי הרפואה היהודים – המאבק במגפה והמאמצים להצלת חיים בישראל היו נפגעים קשות.

על בסיס ממצאי המחקר נוסחו המלצות למקבלי ההחלטות בישראל, לחיזוק החוסן של החברה הערבית להתמודד עם מצבי חירום באמצעות השקעות רחבות היקף ברשויות המקומיות. כן הובהר כי התנהלות שוויונית ברמה ההצהרתית ובמישור המעשי תגביר את אמונם של האזרחים הערבים במדינה וברשויותיה, ותסייע בהתמודדות עם המשבר הנוכחי ועם משברים עתידיים.